

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 39 (16987)

2005 чылдың
АПРЕЛЬ 14,
ЧЕТВЕРГ

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 19.30
Садар өртээ – 3 рубль.

ТР-ниң Чазаанда

2005 чылдың бюджетди: БИРГИ КВАРТАЛДЫН ТҮҢНЭЛДЕРИ

Апрель 12-де ТР-ниң Чазак хура-
лынга 2005 чылдың бюджетиниң бирги
кварталда баш бурунгаар күүселдезин
чорутканы, яамыларның, ведомство-
ларның, ол ышкаш хоорай болгаш

кожуун чагыргаларының ТР-ниң Ча-
зааның март 11-де бадылаан доктаа-
лында бодунуң орулгаларын улгаттырар
сорулгаларга хамаарыштыр хемчег-
лерни сайгарып чугаалашкан.

ТР-ниң Саң-хөө яамызының
дыңнатканы-биле алырга, рес-
публиканың каттышкан бюджет-
диниң бодунуң орулга планы баш
бурунгаар санаашкын-биле 106
хуу күүсеттинген. Планнаан турган
243,9 миллион рубльге деңгээрге,
кирген акша-хөреңгиниң түнү
257,6 миллион рубль болган.
Планнаан сорулгаларны шупту
кожууннар, Кызыл болгаш Ак-
Довурак хоорайлар боттандырып
шыдаан. Республика бюджетиниң
бодунуң орулгалар планы 105 хуу
күүсеттинген (план – 168,6 миллион
рубль, киргени – 176,3 миллион
рубль).

Республиканың Чазаа бюд-
жеттин орулгалар чыылдазын
долузу-биле хандырыр дээш, 2005
чылдың март айда яамы болгаш
ведомство бүрүзүнге 20 док-
таалды хүлээп алган. Орулгалыг
дестер кирилдезиниң планы кол
үндүрүлгү болгаш үндүрүлгү
эвес орулгалар дузазы-биле
ажыр күүсеттинген. Бирги квар-
талдың долгандыр хүрээлелче
хоралыг салдар дээш төлевирилер
талазы-биле планы 229 хуу ажыр,
хууда кижилерге өнчү-хөреңги
дээш үндүрүп 115 хуу ажыр, чер
үндүрүүнүң талазы-биле 18 хуу
күүсеттинген. Ындыг турбуже

транспорт үндүрүү база авто-
оруктар хереглекчилеринге үн-
дүрүг талазы-биле сорулгалар
күүсеттинмээн.

Январь – март айларда феде-
ралдыг бюджеттен саң-хөө дуза-
ламчызы кылдыр 1440 миллион
рубльди алган. Каттышкан бюд-
жеттин чарыгдалдарын 1267,7
миллион рубльге күүсеткен.
Оларның 806,5 миллионун шалың
акшазынче, а 37,4 миллионну
чөмөнчилге болгаш эм-таң аймаа
дээн чижектиг бирги чергениң
чарыгдалдарынче, 8,0 миллионну
– стипендия төлеп бээринче, 53,4
миллионну – чуртталга субсидия-
ларынче база коммунал ханды-
рылгаларже, 19,5 миллионну –
чингелделерни акша-биле soluу-
рунче, 12,7 миллионну – инва-
лидтерге ЧКХ талазы-биле чингел-
делерин төлээринче үндүрген.
Республика федералдыг үндүрүг
айда ниити чарыгдалдарын 487
миллион рубль кылдыр көргөн,
оларның 268,2 миллионун шалың
акшазынче чорударын планнаан.

РФ-тиң федералдыг үндүрүг
албанының ТР-де эргелели рес-
публиканың Чазаанче планнат-
тынган сорулгалар күүседиринче
угланган хемчеглериниң боттанды-
рылганы дугайында дыңна-

дырлар кылбаанын хуралга айтыр-
ган. Ооң кадында Чаа-Хөл, Тес-
Хем болгаш Бай-Тайга кожуун-
нарында бирги кварталда тус чер
чагыргаларының чыгган үндүрүг
төлевирилери кожууннарның үн-
дүрүг инспекцияларының хайын-
дан бюджетче кирбейн барган.
ТР-ниң Чазаанче чамдык үндүрүг
төлөкчилеринден бо талазы-биле
хомудалдар кээп турар. Чижээ,
«Ойна» болгаш «Тыва» артель-
дериниң ажилдакчыларының
чугаалааны-биле алырга, үндүрүг
органнарының салган негелделери
алдын тывыжының планын күүсе-
диринге улуг моондук апарып
болурун айтып бар.

Доктаалдың төлевилелин сай-
гарып тура, Ш.Д. Ооржак респу-
бликада үндүрүг болгаш төлевирил-
лер чыылдазының талазы-биле
ажыл Чазактын алган хемчег-
лериниң ачызында идепкейжээнин
демдеглээн. Ооң дугайында бирги
кварталдың түннели чугаалап
турар. Ынчалза-даа бир эвес
үндүрүг органнары Чазак болгаш
тус чер чагыргалары-биле боттут
кады ажилдажылганы чорудуп
турган болза, көргүзүлгүлер моон-
даа артык бедик бооп болур
турган.

(Уланчызы 2-ги арында).

ЧОННУҢ СӨЗҮ КҮШТҮГ БОЛГАШ ҮНЕЛИГ

Апрель 9-та, субботада, Курциениң
телевидение болгаш радио-дамчыдылга
компаниязы «Тыва» телеканалыга Тыва
Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.
Ооржактын республиканың 2005 чылда
бюджетиниң хүлээп алышыкынынга
холбашкан дорт эфири болуп эрткен. Ооң
стенограмманың кол утказын апрель
12-де цинген «Шын» солунга база парлаан.

Ш.Д. Ооржактын эфир дамчыштыр
чугаазын хүлээп көрүп, чүлдүгзүңүп,
деткип турарының дугайында чагаалар

чондан бистиң редакцияның почтазы-биле
кээп турар. Бюджет-республиканың
социал-экономика хөгжүлдэзи, чурт-
такчы чоннуң амыдырал-чуртталгазын
экижидери-биле дорт харылзаалыг
болганда, ону хүлээп алырының айты-
рынга кижилер улуг сонургалдыг
болгаш ооң саадап турарынга олар сагыш
човап турар. Ынчангаш солуннуң бөгүңгү
үндүрүлгезинге ол чагааларның чам-
дыктарын парладывыс.

ШАПТЫКТАВАЙН КӨРҮЦЕР

Республиканың 2005 чылда бюджетин Улуг Хуралдың
Төлээкчилер палатазының депутаттары бадылап
бербейн туруп бергениниң, ооң хоралыг уруктарының
дугайында хөй-ле материалдарны, кыйгырылганы
солуннарга парлаан, оларның шуптузун кичээнгейлиг
номчудум. Бөдүүн кижилер ол бүгүңү кара угаан-биле
сайгарып ораарга, каш-ла санныг депутат бюджет хүлээп
алырынга шаптыктап турар чүве-дир.

Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак
апрель 9-та телевидениеге 2005
чылдың бюджетин хүлээп алы-
рынга хамаарышкан айтырылгаларга
харыыларны берип тургаш, рес-
публиканың бо чылгы бюджетин
депутаттарның хүлээп албайн ту-
рар чылдагааннарын тодаргай
чугаалады, ону солуннарда база

парлаан болду. Бодум хуумда
Чазак Даргазының «Хамык укур
акша-төгериште эвес, политикада»
деп үнелел бергенинге бүрүнү-
биле каттыжар, деткир мен.

Республикамың экономика-
зын хөгжүдеринче, чурттакчы
чоннуң амыдыралын экижиде-
ринче сагыш салбайн, политикаже

хандыкшаан депутаттың бирээзи
дээрзи К.А. Бичелдей болуп
турар-дыр. Бо депутадывыс биске
ажыктыг чүнү кылган кижилер боор
дээш элээн-не сайгара бодап
олурдум. Күрүне Думазының
депутады тургаш, сонгукчулар-
биле ужуражылгалар эртирип
турганын безин сагынмас болдум.
Чүгле телевидениеге ында-хаая
«ынча хоойлуну, мынча хоойлуну
чогаадып кагдым» деп мактаным
органын ийи-чаңгыс дыңнаан мен.
Сонгукчуларның чагыгларын кан-
чаар күүсеткенин, республикага
ажыктыг чүнү кылганын билбес
болдум. Барыын-Хемчик кожуун-
га сөөлгү үеде шуут барбаан
депутат бо.

(Уланчызы 2-ги арында).

Кажан? Кажан? Чүү?

Өндүр улуг өөредилге
«далайы»...

Апрель 12-де Алдан-Маадыр
аттыг чурт-шинчилел музейинге
Тываның Улустуң чогаалчызы,
«Делегейниң дириг эртинези»
аттың эдилекчизи, төөгү эр-
темнериниң доктору, этнограф,
эртемден М.Б. Кенин-Лопсан-
ның 80 харлаанынга тураскаат-
кан байырлыг ужуражылга
болган.

Аңаа ТР-ниң Чазааның Дар-
газы Ш.Д. Ооржак, ТР-ниң Улуг
Хуралының Төлээкчилер пала-
тазының Даргазы Д.К. Ооржак,
депутаттар Х.Д. Монгуш, З.С. Сат,
Т.Б. Куулар, К.А. Бичелдей, ТР-ниң
культура болгаш национал поли-
тика сайыды З.Б. Самдан, ТР-ниң
күш-ажыл, социал болгаш аныяк-
тар политиказының сайыды А.Т.
Конгар, чогаалчылар, эртемден-
нер, культура ажилдакчылары,
башкылар болгаш чогаалчының
өг-бүлөзи, эш-өөрү, чаңгыс чер-
чурттуглары — чөөн-хемчик-
чилер, хөндөргейжилер болгаш
хөй санныг мөгейкичилери ки-
ришкен. Тываны, тыва чонну
делегейге алдаржыткан өндүр
улуг башкывыстың өөредилгези
далай ышкаш дүп чок, ону төнчү
чокка өөренир ужурулгусу бис
дээрзин сөс ап чүве чугаалаан
кижи бүрүзү онзалап айтырдым.
Чылыг-чымчак сөстөрлиг байыр
чедиринишкени-биле кады суй
белектер-даа арбын болган.

Байырлыг ужуражылга дуга-
йында бистиң корреспонденти-
вистиң чүүлүн дараазында со-
лундан номчуур силер.

Кара-Хөлде хар чагган

Кыш эрткен-даа бол, рес-
публикада кыштаглаашкын
бүрүнү-биле доозулган деп
чугаалаары ам-даа берге. Чүге
дизе эрткен неделяда Бай-
Тайганың Кара-Хөлге 1 метр
ажыг чыгыгы кылын хар чагган.

Кожуун төвү биле суму ара-
зында харның кылыны 50-60

сантиметр. Бөгүнде малчын
коданнарже аргыжылга оруктары
үзүктелген. Хар эривээн, мал
чөмүниң курлавырлары колдуу
төнгөн. Кожуун чагыргазы, көдээ
ажыл-агый эргелели малдың баш
санын чидирбес сорулга-биле
Көдээ ажил-агый яамызын тава-
рыштыр айтырыгны шийтирлеп
турар.

«Тулунка-12», «Саян»

сорттарны сөөртүр

Бо чылын республикага 8
муң тонна тараа үрезини херек.
Ооң 4691 тонназы курлавырда
бар. «Ресагротехцентр» күрү-
нениң каттышкан бүдүрүлгезин
таварыштыр немей үрезин
сөөртүрү-биле баштайгы 7 чүк
машиналары Абакан биле
Шушенскоеже аъттаныпкан.

Өске хоорайларда садып ту-
рар үрезиннерниң шынарын шин-
чилеп көрүп, ажилдаан тускай
комиссияның үндүргөн шийтири-
биле Тываже тараа үрезиннерин
«Абакан» тараа бүдүрүлгези»
болгаш Шушенскоеде «Агрисиб-
ком» КХН-ден садып алыр. Фе-
дералдыг бюджеттен Кыдыкы
Соңгу чүк байдалыга көрдүнгөн
акша-хөреңги-биле 9 миллион
рубльге ниитизи-биле ийги, үшкү
класстың 1300 тонна «Тулунка-12»
сорттуң кызыл-тас үрезинин, 400
тонна «Саян» сула үрезинин хуу
машиналарга керээ езугаар сөөр-
түр. Чылдың баш удур планнааш-
кынын күүседиринге ам-даа 1691
тонна тараа үрезини херек болур.

Эң хөйү февральда

Кызыл хоорайга 2005 чыл-
дың бирги кварталында 515
бичи чаштар төртүтүнгөн. Ол
эрткен чылдың бо үезинден улуг
ылгал чок.

Үш ай дургузунда найысы-
лалга 109 өг-бүлө немешкен. Фе-
враль айда өгленишкен аныяктар
январь, март айлардан 2 катап хөй
болган. Чок болган улус — 391, ол
эрткен чылдан эвээжеп турар
дээрзин Кызылдың ХБАБ кил-
дизи дыңнаткан.

Алдарлыг спортчувустуң ачызында

Россияның спортчу хүреш федера-
циязының шийтирлээни-биле бо
чылдың апрель 22-24-те Кызылга 1985-
1987 чылдарда төртүтүнгөн кыс уруг-
ларның ортузунга хостуг хүрешке бирги
чер дээш чылдың эртер маргылдаа
болур.

Тыва Республиканың Күш-культура, спорт
талазы-биле агентилелдин удуртукчузунун
оралакчызы Алексей Санданның дыңнатканы-биле алырга, ыңдыг
шиитпирни бистиң чаңгыс чер-чурттууус, аныяк спортчу уруглар
ортузунга Россияның, Европаның болгаш делегейин чемпиону Лариса
Ооржактын бедик спортчу чедирини-биле база XXVIII Олимпий
юннарның киржилгези-биле холбаштыр хүлээп алган. Бо хүннерге
дээр ук маргылдаага киржир күзелин Москва хоорайның, Москва
областың, Чувашияның, Бурятияның, Татарстаның, Дагестанның, Саха-
Якутияның, Красноярск крайның, Иркутск областың чыбынды
командалары илереткен. Оон аңгыда маргылдааның программаның
тыва хүрешке, сумо, каратэ, дзюдо, ушу, теквондога көргүзүг
юннарны кириген.

Бистиң корр.

Бистиң Интернетте адресивис: <http://shyin.tuva.ru>

ШАПТЫКТАВАЙН КӨРҮҢЕР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Күрүне Думазының депутатына соңгуткан хуусаазы доостурга, ТР-нің Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатына чаңгыс чер-чуртууларына Каадыр-оол Алексеевич чанннып, дилеп тургаш, соңгудуп алды. Ынчан «Тыва чонумга ак сеткилдиг бараан болур мен» деп даңгыраглап турганын дыннаан мен. Ам чүү болган-дыр, Чазакка, чоннуң соңгуп алганы Ш.Д. Ооржакка удурланып турар-дыр.

К.А. Бичелдейни Хоойлужудулга палатазының бюджет комитетинин даргазына соңгуур кылдыр В.М.Оюннуң саналдап турганын номчааш, шуут кайгаар кижини болдум. Саң-хөөнү билбес дыл эртемдени кижини соңгуп алыр болза, ыракка ыядынчыг, чоокка чованчыг чүве-ле-дир.

ООН КЫРЫНЧЕ ЧУУЙ КААР ДЭЭШ

Хураган-оол Түлүшев Чымба бүгү назынында Тываның көдээ ажил-агыйына ажилдап чораан. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Ол 1953 чылда Москваың Тимирязев аттыг көдээ ажил-агый академиязынче өөренип киргеш, ону 1958 чылда дооскан. Хураган-оол Түлүшев аңгы-аңгы кожууннарның көдээ ажил-агый эргелелдеринге кол зоотехниктеп, начальниктеп ажилдап чораан. Нииртизи-биле көдээ ажил-агыйга 51 чыл ажилдаан. Ол Тываның көдээ ажил-агыйның дугайында 3 номнуң автору, оларны университеттин зоотехния салбырында өөредилге материалы кылдыр ажилдап турар.

Хураган-оол Түлүшев республика бюджетин мынчага хүлээп албаанынга сагыш аарып, апрель 9-та Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың телевидениеге «дорт эфир» дамчыштыр чугаазына хамаарыштыр бодунуң бодалдарын бистиң корреспондентивиске чугаалап берген.

— Шериг-оол Дизижикивичиниң телевидениеге чугаазын кончуг кичээнгейлиг дыңнадым. Бир бүдүн квартал иштинде бюджетти хүлээп албаска кончуг-ла таарымча чок чүве-ле-дир. Бо үе дургузунда чаксы тарылгага белеткенип алыр болгай. Аңаа көрдүнгөн ачка бар-даа болза, ону ажилгаар арга чок, бүдүн квартал иштиниң үези халас эрткени бо-дур. Дүүн эмчилеп чорааш, В.И. Лавриненко сайтка ужуражы бердим. «Чүнү-даа канчаар харыывыс чок апарды» дээр кижини болду.

Хоойлужудулга палатазының депутаттарының аразында саң-хөөнү эки сайгарып билдирер улус эвээш, бюджет комитетинде Сафрин биле Бичелдей ийиниң тускай эртемнери көңүс аңгы. Ол дугайында Шериг-оол Дизижикивич боду чугаалап олурду. Саң-хөө, бюджет дээрге дыка нарын ажил ышкыжыл. Оон аңгыда, мен бодап турарымга, депутаттар боттарының харыылап турар комитеттериниң талазы-биле ажилдыг кылдыр саң-хөөнү чая тударынче сагыш салып турар хевирлиг. Мээң комитетимге акшаны хөй көргөн болза деп бодап турар.

А эң кол чүве — оларның бюджетти саададып турар чылдагааны — хамык бурууну Дизижикивичиниң кырынче чууй каар деп оралдажып турарында. Ынчангаш М.Е. Фрадков даргаже чагаа бижээни кончуг чараш эвес. Боттары-ла бюджетти тудуп, саададып алгаш, Дизижикивичини маңаа буруудадырга окта шын эвес. Бо дээрже ажилдап турар кижини кызар чоруктуң бир хевиринде.

Ажылга дески чүве турбас, бирээни экижидип алырга, өскези баксырай бээр. Ылаңгыя көдээ ажил-агый турум эвес, чылдың дөрт үезинде дөрт аңгы, депутаттар ону көңүс барымдаалабайн турар. Мен бодап көөрүмге, саазын-биле ажил кончуг

Депутаттарның аразында экономика, саң-хөө талазы-биле эртем-билигиг кижилер барын билдир бис.

Каадыр-оол Алексеевич дыл эртемдени доктор, академик кижини-дир, тыва дылды сайзырадыр талазы-биле чүну кылганын, кылып турарын билбес мен. Бо хире улуг эртемден кижини тыва дылды сайзырадырынче сагыш салырын саналдаар бодаан мен.

Хүндүлүг депутат К.А. Бичелдей, республиканың 2005 чылда бюджетин дүрген бадылап, хүлээп алырынга шалтык катпайн көрүңер, чонунар, соңгукчуларыңар эрге-ажыы дээш сарыылдыг болуп көрүңер.

Каң-оол ДОНГАК.

Барыын-Хемчик кожуун,
Аксы-Барлык суур.

көвүдүзүн чүве бо. Ону тудуп алгаш, бир даргага кирип, ооң-биле чугаалажып олурда, үе эртип-ле турар. Оон ыңай бир кол айтырыг — көдээ тудулга чорбайн турар. Бир бодап, эскерип турар чүвем — мал бажының өзүлдезинге хамаарыштыр. Мында черле шын учет бар бе? Күрүнеден төрүүр малга дотация берип эгелээрге, малчыннар өстүргөн саннар берип эгелээш. Статистика улзуу ону хынавайн, оларның аксы-биле бээр, мал бажы өскөн болуп турар. Ол ышкыш сумуларда чурттап турар араатарның, чаңгыс өг-даа малчыннарның база коллективтериниң ниити удуртулгазы чок. Малыңар ыңча баш-тыр, көргүзүүңер бо хире болур ужуруг дээр прогноз чок. Суурларда таныыр даргаларымга ужурашкыш чугаалажырымга, олар чылдың төңчүзүнде чеже чаш мал немешкенин билдир алырда, малчынның бодундан айтырып алыр азы боттары санны ортумаа-биле үндүрүп алыр боор чорду. Черле учет-отчет деп чүве кончуг хожудангай байдалда хевирлиг.

Адак сөөлүндө чугаалап каар чүвем чүл дээрже, депутаттар Чазак-биле мылдырлажып турбайн, бюджетти дүрген хүлээп алыры чугула. Ол чоннуң амыдыралы ышкыжыл. Шериг-оол Дизижикивичиниң дорт эфирге чугаазын чонга тарадыр болза эки. Шынын чугаалаарга, тенек кижини өштүг деп чүве бар. Аңаа чүү дээш өжежип турар улзуул? Дизижикивичиниң бодунга болгаш уруг-дарынынга, өөнүң иштинге экини күзеп, кадыкшылын камнап, чоннуң деткимчези-биле кызып ажилдаарын күзеп каар кижини-дир мен.

Хураган-оол ЧЫМБА,
күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы.

2005 чылдың бюджет:

БИРГИ КВАРТАЛДЫҢ ТҮҢНЭЛДЕРИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Чазак Даргазы Россияда чылдың үндүрүг чылдызы ортумаа-биле кижини бүрүзүңге 20 муң рубль, а Тывада — 4,5 муң рубль дээрзин айыткан. Ынчалза-даа ажил-төлдүн хөй төрүттүнүп турары база хөй уруг-дарыгыг өг-бүлелериниң көвүдөп турары республикада ажилдап болур кижилериниң санын Россияның көргүзүлгелеринге бодаарга, ийи катап эвээжедип турар. Моон алгаш көөрге, бисте үндүрүг чылдызы ниити россияжи көргүзүлгелериниң чартыын ээлеп турар. Чер-черлерде үндүрүг оналдазының баазынын калбартыр талазы-биле курлавларның доозазын ажыглавын турар, үндүрүг болгаш теле-вирлер талазы-биле иденкей чок чорукту чайладыр, ыңдыг таварылгалары болдур-бас талазы-биле ажил чогуур деңгелде кылдынмайн турар.

Ук айтырыгы сайгарып көргөш, ТР-нің Чазак кожууннар болгаш хоорайлар чагыргаларының удуртукчуларынга республиканың Саң-хөө яамызының саң-хөө эргелелдери-биле демнежип тургаш, 2005

чылдың муниципалдыг бюджеттерин дүрген хүлээп алырын, бюджет ажилдакчыларына шалың акшазын өй-шаанда болгаш долузу-биле төлээрин, бо талазы-биле өрелерни дуглаар талазы-биле хемчеглерни алырын доктааткан. Россияның федералдыг Үндүрүг албанының ТР-де эргелелинге республиканың каттышкан бюджетинин орулгалар планының күүселдезин бедик деңгелге чорударын саналдаан. Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агыйының яамызынга үндүрүг органдары-биле транспорт болгаш автоорук хереклекчилеринге үндүрүг чылдызының ажилын уламчылаарын дааскан. Күрүне өнчү-хөреңгизин ажыглап турарына хамаарыштыр чоруткан хыналданың түңнелдерин өөренип көргөш, ТР-нің Өнчү-хөреңги башкаар агентилелинге ажыглавын турар азы чогуур деңгелде ажыглаттынмайн турар чер участоктарын хавырғаш, оларны аукционга садар талазы-биле саналдарны кириерин айыткан.

Бистиң корр.

ТР-нің Улуг Хуралында

КАТТЫРЫНЧЫГ КӨРГҮЗҮГ
УЛАМЧЫЛАВЫШААН

ТР-нің Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы республика бюджетиниң төлөвилелиниң ийиги номчулганы сайгарып эгелей берген. Ынчалза-даа комитеттериниң баштайгы хуралдарындан алгаш көөрге, депутаттарын Чазакка удур оппозиция бөлүү бюджетти хүлээп алыр дээш ажилдавын, а бюджет чорудуун соксадыр сорулгалыг хөдөлүп турары улам көскү апарган.

Ийиги номчулга кандыг-даа саботаж чок эгелээш ышкыш болган. Комитеттерге сайгаржылга үезинде төлөвилел деткимчени алган. Ынчалза-даа шак мындыг болушкуннарга Хоойлужудулга палатазының удуртулгазы таарзынмайн барган. Ол бодунуң регламентин хажыдып, комитеттериниң ажилын соксаткыш, комитеттерин Чазактың удурланыкчылары Бичелдей, Дамба-Хуурак, Сафрин база оларның ийиниң адаанг барган Оюннуң шуугаар чери кылып алган. Шериг-оол Ооржакты албан-дужаалындан дүжүрер дугайында чугаа соонда, чөпшээржилге өскерли берген. Төлөвилелче болдунмас эдилгелер, аргажок чогаадып алган база моон мурнунда чугаалап турган саналдар катап база дыңналып эгелээш. Чижээ, бюджет талазы-биле комитет парламентиниң чарыгдалдарын улгаттыргаш, боттарыңче 33 ажыг миллион рубльди, а Саналга палатазының сметазынга (депутаттарның кармактап алгаш чоруур ревизорларынга) 2 миллион рубльди немээрин саналдаан. Моон мурнунда алгырып-кышкырып тургаш, боттарының орулгаларын кызыраарын чедип ап турган Хоойлужудулга палатазы ам 180 градус өскерлип, бюджет төлөвилелинге ужурутка чок болгаш боттанмас саналдарын кириерин оралдажып эгелээш. Билдингир-ле херек, Чазак аңаа чөпшээрешпээ болбайн канчаар.

Депутаттарның талазындан, ылаңгыя сафринчи-бичелдейги бөлүктен моон өске чүвени кым-даа манавайн турары билдингир. Бюджеттин бири номчулганын чедимче чок дооскаш, Фрадковке Ш.Ооржакты халаар дугайында делегиг чагаа бижээн соонда, оларның ам чидирер чүвези чок

арткан. Бюджет төлөвилелин хүлээп албайн, Чазак Даргазын албан-дужаалындан чайладыр дээр оралдажышкыннар ук депутаттарны угаан-сарыылдыг кижилер кылдыр кааставайн турар. Политика хандыр сайгарбас кижини безин «Губернаторларны томуулар дугайында шиптирни РФ-тиң Президентизи хүлээп ап турар-ла болгай» деп бодап келгеш, Россияның Чазак Даргазы Фрадковче чагаа бижээниниң ужурутказын билбейн барып болур. А даштыртан башкарылга дугайында чугааны кым-даа дыңнаваан, чүге дээрже шак ыңдыг хоойлу чок, турбас-даа: девискээрлерин удуртукчуларын халаар деп турда, ук хоойлунуң херээ-даа чок. Өскээр чугаалаарга, депутаттар боттарының каттырынчыг көргүзүүн ойнаарын уламчылавышаан улус-тур ийин. Ынчалза-даа депутаттар ынаар бажы-биле кире берген, оларда ам дедир кээр орук-даа чок. Дедир ээл диттигиптер кижини чон мурнунга шоот, хөй мурнунга кочу болур. Чогум база оларның бирээзи ыңчал шенепкен дээр чорду. Оппозицияның хорунда оюнзуш деп турар бир үн дыңналбастан эгелээш.

Ынчалза-даа чамдык депутаттарны кортуксумаар спикериниң ол кылдыны хей-аът кирибээни илден. Олар ам бюджет төлөвилелин хүлээп албайн, Ооржакты халаар дээр оралдажышкыннардын төңчүзүңге чедирер деп турарлар. Чүгле харын ол оралдажышкын кымның карьеразының төңчүзү болуру амдызында билдинмес. Парламентиниң депутаттары чоокку үеде Улуг Хуралды тарадыр деп чугаа чон ортузунда тарап эгелей берген.

Т.НИКИТИН.

Часкы тарылгага саадаашкынның

Апрель 8-те Көдээ ажил-агый яамызының коллегия хуралы болуп эрткен. Аңаа яамының болгаш кожууннарда көдээ ажил-агый эргелелдериниң специалистери база республиканың аш-чөм болгаш болбаазырадылга бүдүрүлгелериниң удуртукчулары киришкен. Хуралга 2005 чылдың бириг кварталында кылып чоруткан ажилдарның түңнелдерин база келир айларда баш удур планнаашкынның күүселдезинге хамаарыштыр айтырылганы чугаалашкан.

Көдээ ажил-агый яамызының сайыдының оралакчызы С.М. Оюн кыштаглаашкын кандыг эрткениниң дугайында илеткеп тура, эрткен кыш мал ажилынга берге болганын чугаалаан. Республиканың девискээринге 40 градус ажып турар сооктар барык, 2,5 ай дургузунда үргүлчүлөп келгени, чамдык черлерге хар улуг болганы малдың баш санының болгаш продукциязының кызырларына улуг салдарлыг болган.

Үш ай дургузунда сүт саалдазы 2,8 тонна болган, ол эрткен чылдың бо-ла үезинге бодаарга, 26 хууга баткан. Эът болгаш дагаа чуургазы 14-82 хууга кызырылган. 2004 чыл-биле деней алыр болза, бо чылын иви мал 32,7 хуу, төве 3 хуу өзүлделиг. Мыйыстыг бода малдың, чылгының болгаш хаваннарның саны эрткен чылдан эвээ-

жээн. А шээр малга хамаарыштыр байдал, хөй оолдаашкыны адакталы бергенде, тодаргай билдинер.

Кыжын Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Чаа-Хөл болгаш Кызыл кожууннарда мал эң хөйү-биле хораан. Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга кожууннарда хар улуг болган, ынчалзажок мындыг байдалга баш бурунгаар белеткелди чорудуп болурунун аргазы турган. Кожазында сизен-ширбил-биле байлак Улуг-Хем, Чеди-Хөл кожууннар-биле кызыгаарлап чыдар Чаа-Хөл кожуунга хөй мал хорааны удуртукчуларының харыысалга чок болуп, үе-шаанда чогуур хемчеглерни албайн барганында дээрзин сайт Виктор Иванович Лавриненко айыткан.

2005 чылдың бириг кварталында республиканың аш-чөм

болгаш болбаазырадылга бүдүрүлгелери 108,1 миллион рубльге азы эрткен 2004 чылга денээрже, 113 хууга продукцияны бүдүргөн. Ол баш удур планнаашкынның 64 хуузун тургузуп турар. Улуг болгаш ортумак 12 бүдүрүлгелерден «Кызылдың хлеб комбинаты» ААН 129 хууга планын күүсеткен, «Хову-Аксының хлеб заводу» муниципалдыг каттышкан бүдү-

Коллегия хуралы

рүлге продукциязын эрткен чылдан 3 катап көвүдеткен. Ак-Довурактың хлеб заводу планын 170 хууга күүседип шыдаан. «Саян-Алко» ААН 3 ай дургузунда 14,46 миллион рубльге продукцияны бүдүрүп тургаш, херек кырында 3,2 миллион рубльге бүдүргөн. Бо үш айда 1,5 миллион рубльге база 39 миллион рубльге продукцияны бүдүрүп болурунун аргазы бар турган «Дус-Даг» дус карвери биле «Мажалык» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгө шуут орулга чок болганын аш-чөм болгаш болбаазырадылга бүдүрүлгезиниң эргелелиниң начальниги С.Д. Тюлюш онзалап

айыткан.

Чер ажил-агый болгаш механизация эргелелиниң начальниги А.Т. Оюн бо чылын тараа бүдүрүлгезин эрткен чылдан 2,5 катап, картофельди болгаш ногаа аймаан база көвүдөдир дээр сорулганы күүседир дизе эки, ылаптыг белеткел негетинер дээрзин айыткан. Часкы тарылга ажилдарында республиканың эң кол саң-хөө документизи — бюджет камгалаттынмааны улуг шаптаразыннарны тургузуп турар. Ооң-биле холбаштыр ажил-агыйлар машина-техника септеп ап, үезин болгаш кыварчаар материалдар садып алырынга хуу чок субсидия алыры саадап турар. 2005 чылдың апрель 1-ниң байдалы-биле алырга, бүгү хевириниң ажил-агыйларында 603 трактор септеттинген азы нииртизи-биле белеткел 47 хуу болуп турар. Ооң иштинде Таңды биле Кызыл кожуун 55 хууга, Каа-Хем 59 хууга, Бий-Хем 53 хууга белеткенген.

Бо чылдың баш удур планнаашкынының күүселдезинге 8 муң тонна тараа үезини, 12 тонна картофель, 4,6 тонна ногаа үре-

зини херек болуп турар. Республикада 4691 тонна тараа үезини курлавларда бар. Боттарының үезинин Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Таңды кожууннар 61-87 хууга белеткеп алган. Улуг-Хем, Каа-Хем кожуун 32 хууга белеткенген. Оон аңгыда «Ресагроцентр» керээ эзугаар «Абаканның тараа бүдүрүлгези» база «Агросибком» бүдүрүлгези-биле 1150 база 500 тонна үезин алырын дугурушкан. Ынчалзажок ам-даа 1691 тонна азы 12 миллион 679 рубльге тараа үезин немей херек болуп артыпшаан. Үезин болгаш часкы тарылга ажилына херек өске-даа материалдар садып алырынга чер-черлерде чамдык ажил-агыйлар Росагробанкыны таварыштыр 22 хуулуг чээлини алыры-биле керээлерни чарып турар. «Ресагротехцентрини» дугурушканы эзугаар Шушенскиден алыр үезинини дүжүрер-чүдүреринге болгаш чер аразының ыраанын хемчээлдеринге чарыгдалдарны эвээжедир сорулга-биле кожууннарның төлөзлери боттары аңаа чедип, херек үезинин алгаш, дорт боттарының ажил-агыйынче бо хонуктарда сөөртүп эгелээрин дугурушкан.

Чойганмаа САТ.

ЧАГЫГЛАР КҮҮСЕЛДЕЗИ — КИЧЭЭНГЕЙВИСТЕ

Россия Федерациясының Федералдыг Хуралының Күрүне думазының IV чыгының депутаты Ч.Ч-Д. Ондар Культура талазы-биле комитеттиң даргазының оралакчызынга соңгуткан. Думада “Чаңгыс эптиг Россия” фракциясының кежигүнү, Көрөй Улус Демократтыг Республиканың парламенти-биле харылзаа талазы-биле депутат бөлүүнүң удуртукчузу, РФ-тиң Күрүне Думазы биле Тажикстан республиканың аразында кады ажилдажылга талазы-биле делегейниң парламент аразының комиссиясының кежигүнү болуп турар.

Тываның Күрүне Думазында депутат Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондардан бистиң корреспондентивис 2004 чылдың январь 1-ден 2005 чылдың апрель 1-ге чедир кылып чоруткан ажылының отчетун чугаалап бээрин билдирди. Ук отчету моон адаанда парладывис.

Күрүне Думазының бүгү депутаттары-биле бир демей отчеттуг үениң дургузунда хоойлу чогаадыр ажил-чорудулгаже улуг кичээнгейни салган мен. Күрүне Думазының IV чыгы эгелээнинден бээр 800 ажыг Федералдыг хоойлу төлөвилелдерин сайгарып чугаалашкан. Күрүне Думазының III чыгының ол үези-биле деңнээрге, ийи катап хей. 225 Федералдыг хоойлуну хүлээп алган, ооң иштинден 78 хоойлуну “Чаңгыс демниг Россия” фракциясының кежигүннери чогаадып кылгаш, кириген. Күрүне Думазы чүгле күскү сессия үезинде 271 хоойлу төлөвилелин чугаалашкан. Ооң иштинден 97 Федералдыг хоойлуну хүлээп алган.

Мурнукузу-биле демей отчеттуг үеде соңгукчуларның чагыгларын, делеглерин, саналдарын күүседиринче кол кичээнгейни салып келдим, чүге дээрге соңгукчулар биле депутаттың аразында доктаамал сырый харылзааны ол хандырып турар болгай. Отчеттуг үеде меңээ 2182 чагыг кириген 1286 чагаа-бижиктер, 2004 чылда — 223, 2005 чылдың бүгү кварталында 57 чагаа-бижиктер кирген. Чагыгларны шуптузунуң анализин кылган, кожууннар, хоорайлар, суурлар аайы-биле бөлүктөөн. Оларны кады амыдыралга боттандыры-биле кожууннарның, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чагыгларынче чоруткан. Чагыглар шупту экспертизаны эрткен болгаш оларның биле ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак болгаш ТР-ниң Чазак кежигүннери-биле чөпшээрешкен.

Өөредилге, кадык камгалал, культура болгаш өске-даа адырларның объектилеринин материал-техниктиг баазаны быжылгаарына дуза чедирерин билдирген чагыгларны сайгарып көөр болгаш оларны күүседир шийтирлер хүлээп алыры-биле республикада хамаарышкан ямыларынче, ведомстволарынче чоруткан. 1706 чагыг күүсеттерин чыгай берген, ооң иштинде Өөредилге болгаш эртем ямызы 275 чагыгны, Күш-ажыл, социал болгаш аныктар политиказының ямызы — 81, Кадык камгалал ямызы 117, Культура болгаш национал политика ямызы 312 чагыгны күүседир чокчулаан.

2004 чылда кирген чагаа-бижиктерниң иштинден 33-үн Федералдыг ямыларже болгаш ве-

суурларга, Кызыл хоорайга школалар, найысылалга терапия корпусун, стоматология поликлиниказын тударына чарыгдар.

“Соңгу чүктүң үндезин бичебуурай улустарының экономиказын болгаш культуразын хөгжүдөр” тускай сорулгалыг федералдыг программдан 2 млн. рубльди берген. Ону Тере-Хөл кожуунуң Кунгуртуг суурга кат, мөөгү, тоорук, эм үнүштер, эт болбаазырадыр, алгы-кеш эттээр биче цехтерни тударына чорудар. “Енисей” М-54 федералдыг оруктуң септелгезинге болгаш эде кылырына чарыгдар хөреңгини

гаар Москваның инвалид уруглар өөренир тускай уран чүүл институтунда Тыва Республикадан 7 уруг 2004 чылда кирип алгаш, өөренип турар. Бо дээди өөредилге черинде өөренип турар студентилерге материалдыг дузаны чедирген. 2005 чылдың мартта бо өөредилге черинче немелде хүлээп алышыктын кылган. Ол ышкаш мээң дорт киржилгем, дилээм-биле Санкт-Петербургуң Суворов аттыг шериг училищезинин сургуулу Чаа-Хөл чурттуг Сотнам Александрны өөредилгезинде катап тургускан. Россияның шериг университетинче 2 кижини ТР-ниң шериг комиссариатының билдирген эзугаар өөредип киририне дузалаан. Тываның күрүне университетинин ийи башкызынга Россияның уран-чечен чогаалының (тыва дылдың) кандидат диссертациязын камгалап алырынга Бурятияның күрүне университетинин диссертация чөвүлелинде чөпшээрелди дугуржуп берген.

Чечен республикага дайын чорудулгаларының киржикчилеринден хей санныг делег чагаалар кээп турар, оларның улуг кези Россия Федерациясының Камгалал ямызын дамчыштыр чогуур шийтирми, харыны алган.

Кызыл хоорайның Паротурбинная, 17 нити чуртталга бажыңыга болган өртке хамаарыштыр РФ-тиң Чазаның Даргазы М.Е. Фрадковка делег дугайында Күрүне Думазының доктаалын мээң дорт киржилгем-биле белеткээш, Күрүне Думазының хуралына номчаш, хүлээп алган. Ооң түннелинде Россия Федерациясының Чазаның курлавыр фондузундан 84 млн. рубльди, чуртталга сертификаттарын берген.

Тыва Республиканың Төлээлекчилер палатазының депутаттары-биле Тере-Хөл кожуунуң судун тургузар дугайында айтырыгны Күрүне Думазыга, ооң комитеттеринге сайгарып көөрү чедип алдым. “Тыва Республиканың Тере-Хөлдүң район судун тургузар дугайында” төлөвилелди Күрүне Думазының конституция хоойлузуңуң болгаш күрүне тургузуунуң комитетинге бирги номчулда хүлээп алган, Россия Федерациясының Президентинин болгаш Чазаның хоойлу эргелелин саналдарын эзугаар эдилгелерин ында кириген. Амгы үеде ол документинин төлөвилелин ийги номчулда хүлээп алыры-биле белеткээш.

Мал оорлашкыныга хамаарыштыр кеземче хоойлузуңуң 158 чүүлүнүң 1 пунктузунга өскерилгелер кирир дугайында айтырыг сайгартымаан. Ынчалза-даа маңаа хамаарыштыр ажилды депутат уламчылаар.

Күрүне Думазының культура талазы-биле комитети РФ-тиң Экономика, туризм, саң-хөө ямыларының төлээлекчилери-биле кады хуралды Тыва Республикага

кээп кылыры планда көрдүнгөн.

Республиканың кожууннарынга, Кызыл хоорайга соңгукчулар-биле 70 ажыг ужуражылгаларны эрттиргеш, оларның санал-оналдарын дыңнаан, чагыгларын алган мен. Күрүне Думазының Парламентилер аразының харылзаа эргелелин даалгазы-биле Соңгу Кореяга сургакчылап баргаш, КУДР-биле Россияның харылзааларының парламент бөлүүнүң удуртукчузу болуп чорун мен. Ол ышкаш Арктика чурттарының парламентилер ассамблеясының бөлүү-биле 2004 чылдың сентябрьда Дания база Ирландияга чордум.

Тажикстанга болган Садыг-үлетпүр палатазының көжүп чоруур хуралына киришим. Күрүне Думазы-биле Тажикстанның аразында кады ажилдажылга талазы-биле парламентилер аразының комиссиязын даалгазы эзугаар Тажикстанда турар бистиң 201 мото-адыгы шериг дивизиязынга барып, ооң дайынчыларынга ужурашкан.

2005 чылдың февраль-март айларында Тажик республиканың парламент соңгукчуларына Россия Федерациясындан бүгү-делегей хайгааракчызы болуп киришкен мен.

“Чаңгыс демниг Россия” партияның кежигүнү болгаш Россия Федерациясының 122, 131 дугаарлыг хоойлуларына хамаарыштыр партияның угланышкынын дундан чоңга тайылбырлаар талазы-биле улуг ажилды чорудуп турар.

Амгы үеде “Чаңгыс демниг Россия” партияның тургузукчуларның бирээзи Ю.М. Лужковтуң меделелин эзугаар, партияның Чингине чөвүлели Россия Федерациясының Президентинин, Чазанга №122, 131 Федералдыг хоойлуларны ханы анализтээринин дугайында делегин кириген. Ханы анализтин түннелинде ук хоойлуларның күүселдезин Күрүне Думазыга дыңнап, чугаалажыры көрдүнгөн, ооң түннелинде адаттыг хоойлуларга депутаттар эдилгелерин кирир чадавас.

Бистиң депутаттарның мурнунда хоойлу чогаадыр күженишкенин улуг ажил туруп турар. “Чаңгыс демниг Россияның” фракциясының президиуму 24 хоойлу төлөвилелдерин, 5 хоойлуудулга пакеттерин (чыындыларын) часкы сессиялар үезинде ажилдап кылыр эгелээшкени үндүргөн. Ооң иштинде кадык камгалалын, өөредилгени, эртемни чаартыры көрдүнгөн. Россия Федерациясының-даа, республиканың-даа деңнелинде 2005-2006 чылдарда соңгукчуларның чагыгларын күүседир улуг ажил туруп турар, ынчангаш соңгукчуларның боттары, чер-черде бот-башкарылга эрге-чагыргалары-биле доктаамал демниг кады ажилдажылга эргежок чугула негеттир. Күрүне Думазының депутаты болганымда бүгү деңнелдин депутаттары, Чазак кежигүннери, тус чер бот-башкарылга эрге-чагыргазының удуртукчулары-биле кады сүмележи, бир демниг ажилдаар сорулгалыг мен.

Күрүне Думазында бистиң депутатымыска сөс

домстволарже, 75-ин Девискээр ямыларынче болгаш ведомстволарже депутат негелдези кылдыр чоруткан. 108 чагаа-бижиктиң долу харызын алган, 62 негелде долузу-биле шийтирлеттинген.

Соңгукчуларның чагыгларын күүседир дээш ажилдап тургаш, федералдыг деңнелге чөпшээржилгени негээр инвестиция айтырыын шийтирлээр хемчеглерни алган мен. ТР-ниң Чазан, чамдык ямыларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары-биле харылзаалыг ажилдап тургаш, 2005 чылда федералдыг төптөн 150 млн. 574 муң рубль инвестиция программасының акшазын чугаалажып алган.

“2005 чылда федералдыг бюджет дугайында” Федералдыг хоойлуну күүседир-биле орук ажил-агыын акшаландырырынга 70 млн. рубль тускайлап бээрин чедип алган. “2011 чылга чедир Россия Федерациясының регионнарының социал-экономика хөгжүлдезинде дең эвес чорукту кызырар” тускай сорулгалыг федералдыг программдан 156 млн. 500 муң рубльди берген. Бо акша-хөреңгини Суг-Аксы, Каа-Хем

көвүдедир дугайында чугааны “Чаңгыс демниг Россия” фракциясының удуртукчузы Россия Федерациясының Чазан-биле чорудуп турар.

Мээң кириген дилээм эзугаар ТР-ниң Өөредилге ямызы дөрт компьютерни Хүт, Кызылдың №5, Бажың-Алаак, Солчур школаларына садып берген. ТР-ниң Культура болгаш национал политика ямызы 70 муң рубль үнелиг кино-проектору Тес-Хем кожуунуң О-Шынаа Культура бажыңына халаска дамчыдып берген. Тыва уран чогаалды деткири-биле чогаалчы А. Даржайның номун үндүреринге материалдыг дузаны чедирген.

Тыва Республиканың Кадык камгалал ямызы меңээ кириген чагыг эзугаар автомашиналарны алган, Кызыл кожуунуң төп эмнелгезинге, Чөөн-Хемчиктин Баян-Тала суурда фельдшер-акушер пунктузунга, Чаа-Хөл кожуунуң төп эмнелгезинге, республиканың туберкулез диспансеринге берген. Эрткен чылда өөредилге, эртем, аныктар-өскенниң мергежил шийли алырының талазы-биле эвээш эвес ажилдар кылдым. Депутаттың ректор-биле дугуржулгазын эзу-

БОЖУУ-ДАЛАШ ХУРАЛ азы ШЫҢГЫ ЧУГААЛАШКАН

Кем-херек үүлгедишкени болган хүнде ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак аңаа хамаарыштыр божуу-далаш хуралды удуртуп эрттирген.

Чөвүлел хуралдың ажылынга ТР-ниң прокурору Виктор Кизикин, иштики херектер сайыды Сергей Аренин, саң-хөө сайыдының оралакчызы Мария Нурсат, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының Даргазы Дандар-оол Ооржак, Тываның Национал банкызының даргазы Юрий Южаков база ТР-ниң Чазак Даргазының чанында Хей-ниитинин айыл чок чорук чөвүлелин кежигүннери киришкен.

Хурал үезинде республиканың прокурору болгаш иштики херектер сайыды ук кем-херек үүлгедишкенин ажыдарының талазы-биле оларның ап чоруткан хемчеглерин дугайында информацияны Чазак Даргазынга дыңнаткан. Республиканың башты-

ны Ю.Южаковка болгаш М.Нурсатка ук акшаны алыр ужурулг кижилерге шалыңы болгаш пособиени өй-шаанда төлээри-биле саң-хөө хөреңгилерин тыварын дааскан. ТР-ниң Национал банкызының удуртукчузунга республиканың организацияларында болгаш албан черлеринге болур-чогуур камгалал чокта акша-хөреңгилерни үлээрин хоруурун шынгызы-биле айткан.

Бо болушкуну ТР-ниң Чазаның Чөвүлелин хуралына база катап сайгарып көөр.

Апрель 8-те 14 шак үезинде ТР-ниң Национал банкызының чоогунга шериг хептер болгаш арын-башка маскалар кеткен

билдинмес кижилер Тес-Хем кожуунуң башкыларының март айда шалыңын база опекунство акшазын ап келген Тес-Хем кожуунуң өөредилге килдизинин кол бухгалтерин хол боозу-биле (пистолет-биле) кыжанып тургаш, 3 миллион 600 муң рубльди ажы-биле хунаап апарган.

Болушкун болган черже ТР-ниң ИХЯ-ның сайыды С.Аренин баштаан удуртукчузы үнүпкен. Маңаа хамаарыштыр РФ-тиң КХ-ниң №162 чүүлүнге (дээрбечи чорук) кеземче херээн оттурган. Истелге ажилдарын изин-биле чорутканының түннелинде каразытырып турар кижилерни улуг-хүнде, апрель 10-да, туткан. Оларны хоругдааш, байысаап турар.

ТР-ниң Прокуратуразының дыңнатканы-биле алырга, ук херекти сагышты-биле, планнап тургаш, үүлгеткен болуп турар. Ооң дугайында кем-херек үүлгедикчилеринин идик-хев, чөпсегленгени база оларны херим артынга манап турган ак өңүг ВАЗ-21093 автомашина болгаш өске-даа чүүл-

дер бадыткап турар. Каразытырып турар кижилер 22-ден 25 хар аразында бөлүк оолдар болган. Оларның язы-сөөгү, ат-сывы дээң чижектиг өске-даа тодаргай меделер амдызында чажыт. Улуг сан-түннүг акшаның кайдазы бо хүнге чедир билдинмес.

Тываның инкассация эргелелин начальниги Юрий Сосковтуң чугаалааны-биле алырга, моон мурнунда кожуунуң саң-хөө организациялары акша-хөреңгини тускай канчаан инкассатор машиналарга боо-чөпсөктиг таңылырларды ап турган. Эргелел Тес-Хем кожуунунун өөредилге килдизи-биле дугуржулганы чаргаш, каш удаа улуг сан-түннүг акшаны чедирген. Ынчалза-даа сөөлгү үеде олар акшаның эвээжинге сылдап алгаш, “ажырбас боор” деп бодал-биле, инкассация эргелелин хандырылгаларында ойталаан болуп турар.

Ук таварылга өскелерге өөредилге болуру чугаажок.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың регионнар аразының, чурттар аразының болгаш даштыкы экономиктиг харылзааларының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Бо Хоойлу Россия Федерациязының Конституциязы, федералдыг хоойлулар, Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузу-биле дүүштүр, Тыва Республиканың регионнар аразының, чурттар аразының болгаш даштыкы экономиктиг харылзааларын боттандыраарының чурумун тургузуп турар.

Бо Хоойлу Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органнары-биле, Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагырга органнары-биле, чурттар аразының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар киржикчилери-биле Тыва Республиканың керээлер болгаш дугуржулгалар чарарының база күүселдезинин эрге-хоойлу үндезиннерин тургузуп турар.

Бо Хоойлуң сорулгалары Тыва Республиканың регионнар аразының, чурттар аразының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар адырында хамаарылгаларны чурумчударынга, а ол ышкаш оларның хөгжүлдезинге, калбарарынга болгаш ханылаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар.

1 ЭГЕ. Ниити дүрүмнер

1 чүүл. Бо Хоойлуда ажыглаттынып турар кол-кол билишкннер

Бо Хоойлуда дараазында кол-кол билишкннерни ажыглап турар:

1) Тыва Республиканың чурттар аразының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалары — садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг, экологтук, гуманитарлыг, культурлук болгаш Тыва Республиканың баш билип шитпирлээр эргезинге дүүштүр, өске-даа адырларны боттандырып турар, чаңгыс угланышкынныг кады ажыл кылыр даштыкы кижилер-биле Тыва Республиканың керээлери;

2) чаңгыс угланышкынныг кады ажыл кылыр даштыкы кижилер — даштыкы эвилелдешкен күрүнелеринин субъектизи, даштыкы күрүнелеринин административ-девискээр тургузуу, даштыкы күрүнелеринин күрүне эрге-чагырга органы, федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр, Тыва Республика биле чурттар аразының болгаш даштыкы экономиктиг харылзааларны тургузуп болур чурттар аразының организациязы.

3) регионнар аразының харылзаазы — Тыва Республиканың Россия Федерациязының өске-даа субъектилеринин биле чарган керээлери;

4) чугаалажышкыннар — керээнин (дугуржулганың) утказын болгаш сөзүгделин тодаргайлаарынче угланган керээ (дугуржулга) чарарының чадазы, талаларның негелделерин болгаш удур-дедир хүлээлгелерин тодарадыры;

5) ат салыры — киржикчилеринин чедип алдынган дугуржулгаларын удур-дедир хүлээп көөрүнүн болгаш керээде (дугуржулгада) кириртинген негелделеринин албан күүселдезинин талазы-биле ажыл-чорудулга;

6) бадылаары — Россия Федерациязының субъектилеринин, даштыкы күрүнелеринин, аңгы-аңгы хоорайларның болгаш регионнарның хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш (азы) күрүне эрге-чагырга органының күүсекчи органнары-биле Тыва Республиканың өмүнээзинден чардынган керээлеринин (дугуржулгаларның) ылап шыннын хүлээп көөрүнүн дугайында Тыва Республиканың хоойлуларын хүлээп аллары;

7) бүрүн эргелер — Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органының документизи, ында айтылган кижилер Тыва Республиканы дараазында сорулгалар төлээлээр кылдыр томуйлаттынар:

а) чугаалажышкыннарны чорудары, керээнин (дугуржулганың) сөзүгделин шыннын болгаш ат салганын тодарадыры;

б) чардынган керээге (дугуржулгага) Тыва Республиканың албан-биле аңаа чөпшээрешкенин илередири;

8) эдилге — керээнин (дугуржулганың) киржикчилеринге хамаарыштыр чамдык чүүлдерни өскерттип турар негелделерни болгаш өскерилгелерни керээге (дугуржулгага) кириери;

9) сөс эдин — керээге (дугуржулгага) ат салып тура азы талаларның бирээзинин ат салганы керээнин (дугуржулганың) чамдык дүрүмнеринге юридиктиг арга-биле өскерттип күзелин илередири турар чаңгыс таланың билдиришкени;

10) тайылбырлаары — керээнин (дугуржулганың) утказын шын ажыглаар сорулга-биле ону тодаргайлаары болгаш тайылбырлааны; керээ (дугуржулга) киржикчилеринин кайы-бирээзинин, албан чүгге ооң медээлерин тайылбырлаары;

11) керээнин (дугуржулганың) чорудулгазын соксадыры — ооң киржикчилеринге чаа эргелерни болгаш хүлээлгелерни бербейн турарын

хүлээп көөрү болгаш ооң түннелинде үнген эрге-хоойлу харылзааларын чок кылыры болур;

12) керээнин (дугуржулганың) чорудулгазын түр када соксадыры — керээнин (дугуржулганың) негелдезин күүседиринден хостаттырып турар үеде доктааткан чурум езугаар, киржикчилеринин бирээзинин керээнин (дугуржулганың) чорудулгазын түр үеде соксадыры;

13) депозитарий (кадагалакчы) — керээнин (дугуржулганың) бодунуң бижиттинген сөзүгделин кадагалаарын боттандырып турар күрүне эрге-чагырга органының төлээлекчи органы.

2 чүүл. Тыва Республиканың регионнар аразының, чурттар аразының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле хамаарылгаларның хоойлу-дүрүм таарыштырылганы

1) Тыва Республиканың регионнар аразының, чурттар аразының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле хамаарылгаларның хоойлу-дүрүм таарыштырылганын Россия Федерациязының Конституциязы, федералдыг хоойлулар, Россия Федерациязының өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актылары, Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузу, Тыва Республиканың хоойлулары, Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актылары боттандырат.

2) Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының чарган керээлери (дугуржулгалары) федералдыг хоойлулар болгаш Тыва Республиканың хоойлулары-биле чөрүшкөк болбас.

3) Регионнар аразының, чурттар аразының болгаш даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы боттандыраарының талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының, тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш организацияларның ажыл-чорудулганын Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгаларына дүүштүр Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының төлээлекчи органы хыналдага алыр.

3 чүүл. Керээлеринин болгаш дугуржулгаларының дылы

1) Тыва Республиканың өмүнээзинден регионнар аразының чурттар аразының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар адырында чардынган керээлер болгаш дугуржулгалар орус дылга болгаш талаларның дурурушкан өске дылынга долдуртунар. Сөөлгү таварылгада керээлерни болгаш дугуржулгаларны орус дылче очулдурут. Ийн аңгы дылда тургустунган керээлеринин болгаш дугуржулгаларның сөзүгдели чаңгыс аай күштүг болур. Керээлеринин болгаш дугуржулгаларның терминнери тургустунган сөзүглел бүрүзүнде чаңгыс аай ужур-уткалыг.

2) Өске күрүнелеринин төлээлекчилери, чурттар аразының организацияларының, даштыкы чурттарның юридиктиг эргелиг кижилери-биле Тыва Республиканың өмүнээзинден болган чугаалажышкыннарга, орус дыл болгаш талаларның удур-дедир дугуржулгаларына чугаалашканы-биле өске-даа дылдар ажыглаттынып турар.

3) Россия Федерациязының субъектилеринге хамаарыштыр орус дыл ажыглаттынып болур болгаш ооң-биле аңгы-аңгы уткалыг үндезинге Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне дылдары ажыглаттынып турар.

4 чүүл. Керээлеринин болгаш дугуржулгаларының талалары

1) Керээлеринин болгаш дугуржулгаларының талаларына Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органы, күрүне эрге-чагырганың федералдыг органы, Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагырга органнары, даштыкы күрүнелеринин эрге-чагырга органнары, оларның административ-девискээрлиг тургузуулары бооп болур.

2) Тыва Республиканың Чазаа федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр чугаалажышкыннарны чорудуп болур болгаш, чүгге Россия Федерациязының Чазааның чөпшээрели-биле даштыкы күрүнелеринин күрүне эрге-чагырга органнары-биле делегей болгаш даштыкы экономиктиг харылзааларны боттандыраарының дугайында дугуржулгаларны чарып болур.

II ЭГЕ. Тыва Республиканың керээлери

5 чүүл. Күрүне эрге-чагырга органының федералдыг органнары-биле чардынып турар керээлер

1) Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органы чугаа чорударының болгаш эргени кызыгаарларының дугайында айтырыг талазы-биле Россия Федерациязының Конституциязының 11 чүүлүн езугаар Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органнары-биле керээлерни чарып болур.

Хоойлужудулга палатазы 2004 чылдын сентябрь 22-де хүлээп алган
Хоойлужудулга палатазы 2004 чылдын декабрь 22-де дагын катап хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2004 чылдын декабрь 29-та чүүлдүг деп көргөн
Хоойлужудулга палатазы 2005 чылдын январь 26-да дагын катап хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдын март 17-де чүүлдүг деп көргөн

2) Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органы болгаш күрүне эрге-чагырга органы федералдыг органнары боттарының бүрүн эргелеринин чамдызын удур-дедир үндезинге дамчыдарын, бир эвес ол Россия Федерациязының Конституциязына болгаш федералдыг хоойлуларга чөрүшкөк эвес болза, бүгү таварылгада Россия Федерациязының Конституциязының 78 чүүлүгө үндезилеп боттандырат.

6 чүүл. Россия Федерациязының субъектилеринин биле чардынып турар керээлер

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары регионнар аразының харылзааларын республикаларның, крайларның, область, автономнуг область, автономнуг округтарның, федералдыг ужур-дузалыг хоорайларның эрге-чагырга органнары-биле, оларның биле садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг, культурлук кады ажылдажылга дугайында, а ол ышкаш өөредилге, кадык камгалал, күш-культура, спорт, туризм болгаш өске-даа айтырылгалары талазы-биле керээлерни болгаш дугуржулгалары чарары-биле боттандырып турар.

7 чүүл. Керээлер

1) Чурттакчыларны аыш-чем барааннары-биле хандырат дугайында Тыва Республиканың хереглелин магадылаар сорулгалыг Тыва Республиканың Чазааның күүсекчи эрге-чагырга органының төлээлекчи органы, эргежок чугула таварылгаларда, коммерциялыг организацияларның дузазы-биле, Россия Федерациязының аңгы-аңгы хоорайлары болгаш девискээрлери-биле республика бюджетинин акша-хөреңгизинин база бюджеттен дашкаар акшаландырып турар черлеринин күсели-биле бараан дужаар дугайында керээлерни чарып турар.

2) Керээ чарарының болгаш күүселдезинин үндезинин база чурумун Россия Федерациязының Хамааты кодекизи болгаш федералдыг хоойлулар-биле башкартынып турар күрүне хереглелинге бараан дужаар керээлер-биле дүүштүр Тыва Республиканың Чазаа боттандырат.

3) Республиканың ажыл-агыйларына болгаш өске-даа объектилерге ажыл-чорудулганың төлөвилелин, тудуг, септелге кылыры биле холбашкан дугуржулгалыг ажылдарны кылырының керээзин, конкурс эрттирген комиссияның төлөвилеп киригени конкурска тиелекчи болган организациялар-биле күүсекчи эрге-чагырга органы чарар.

4) Ажылдың айыттынган хевиринге керээни Россия Федерациязының Хамааты кодекизинин негелделеринге дүүштүр чарар.

5) Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы быжыглаттынган айтырылгаларының иштинге тудуг, септелге болгаш республиканың ажыл-агый объектилеринин эде тургузушкунун база өске-даа хереглелдерин магадылаары-биле Тыва Республиканың экономиказына акша-хөреңги кирир талазы-биле керээлерни чарып турар.

8 чүүл. Керээ чарарының дугайында саналдар

1) Тыва Республиканың өмүнээзинден керээ чарарының дугайында саналды Тыва Республиканың Чазаага сайгарып көөрү-биле кирир. Оларның баш билип харыылаар айтырылгаларының талазы-биле санал кирип болур черлер:

а) күрүне эрге-чагырга органының федералдыг органнары;

б) Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары.

2) Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының санал кирир чурумун Тыва Республиканың Чазаага тургузар.

3) Керээ чарарының дугайында саналга керээнин төлөвилелин азы ооң түннелин азы ажыктын барымдаалаан кол-кол дүрүмнерни, а ол ышкаш чугула апарза, керээ чарарының экономиктиг саң-хөө болгаш социал эрге-хоойлу демдээн салган турар ужурулг.

4) Тыва Республиканың Чазаага Даргазы, чугула херек апарза, эксперттерни кириштирип тургаш, кирген саналды чугаалажып көөр болгаш керээ чарарының ажыктыының дугайында шитпирни хүлээп алыр.

5) Чамдык таварылгаларда керээ чарарының мурнунда харылзаалар, талаларның тодаргай ажыл-чорудулга кылып, кады ажылдаарынче чүткүлүн илереткен бодалының дугайында төлээлеринин ат салган протоколунга хевирлеттинген болур.

9 чүүл. Керээ чарарының дугайында чугаалажышкыннарны чорудары

1) Тыва Республиканың өмүнээзинден чардынып турар керээлерге хамаарыштыр Тыва Республиканың чугаалажышкыннарны чорударының дугайында база керээлерге ат салырының дугайында шитпирни Тыва Республиканың Чазаа Даргазы хүлээп алыр.

2) Тыва Республиканың Чазааның баш билип харыылаар эргезинге хамаарып турар айтырылгалар талазы-биле шитпирни Тыва Республиканың Чазаа Даргазы хүлээп алыр.

3) Тыва Республиканың Чазаа Даргазы бүрүн эргелерин көргүспейн, чугаалажышкыннарны чорудар болгаш керээлерге атты салыр.

4) Тыва Республиканың Чазаа Даргазының оралакчылары, Тыва Республиканың Чазаа Даргазының, Тыва Республиканың Чазааның берген даалгазы-биле сайыттар деңгелинге боттарының харыылаар айтырылгаларына Тыва Республиканың өмүнээзинден эргежок чугула бүрүн эргелерин көргүспүшаан, чугаалажышкыннарны чорудар болгаш керээлерге атты салыр.

5) Керээ чарарының дугайында чугаалажышкыннар чорударына Тыва Республиканың Чазаа Даргазы, ол ышкаш өске-даа эрге-дужалдыг кижилерге, чамдык таварылгаларда - өске-даа кижилерге дагындырган бооп болур.

10 чүүл. Керээлерге ат салырының болгаш чугаалажышкыннар чорударының бүрүн эргелери

1) Керээлерге ат салырының болгаш чугаалажышкыннар чорударына албан-дужаалдыг кижилеринин бүрүн эргелерин чугаалажышкыннар мурнунда кирир:

1) Тыва Республиканың Чазаа Даргазының берген даалгазы-биле Тыва Республиканың өмүнээзинден чардынып турар керээлерге хамаарыштыр;

2) Тыва Республиканың Чазаа Даргазының берген даалгазы-биле Тыва Республиканың Чазааның өмүнээзинден чардынып турар керээлерге хамаарыштыр.

2) Керээлерге ат салырының болгаш чугаалажышкыннар кылырынга бүрүн эргелерни Тыва Республиканың Чазаа Даргазының айтышкыны-биле азы Тыва Республиканың Чазаа доктаалы-биле долдурут болгаш хоойлу езугаар доктааткан чурум-биле шынзыдып каан бүүредилге бижик-биле бадыткаар.

3) Тыва Республиканың өмүнээзинден чардынып турар керээлерге Тыва Республиканың Чазаа Даргазының берген даалгазы-биле төлээлекчилер — делегация удуртукчулары холунуң үжүүн салыр.

4) Төлээлеринин эрге-байдалын Тыва Республиканың Чазаа Даргазының дужаалынга үндезилеп тургузар.

5) Керээлерге ат салып тургаш, чылын, ат салган черин айтыр.

6) Бүрүн эргелиг төлээлекчинин керээге ат салыры дээрге, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының керээде негелделерин күүседиринин чөпшээржилгези болур.

11 чүүл. Керээ долдурарына кол-кол негелделер

Керээге албан турар чүүлдер:

1) ады;

2) преамбула азы кол сорулгазын айтып турар кириилде кезээ;

3) чылы, ат салган чери, талаларның аттары;

4) хоойлу-дүрүм таарыштырылганының чүүлү;

5) ажыглап турар тускай сөстөрни болгаш билишкннерни ажыдары;

6) талаларның эргелери болгаш хүлээлгелери;

7) талаларның харысалгалары;

8) талаларның хүлээлгелерин хандыраарының аргалары болгаш чуруму;

9) керээнин ажыл-чорудулгазын соксадырының болгаш тургузарының чылдагааны;

10) керээ талазы-биле чаргыны чарарының чуруму;

11) керээнин күштүг болуп кириринин негелдези;

12) керээнин чорудулгазының хуусаазы;

13) керээнин бүрүткеттинген болгаш ооң сөзүгделин шыгжаан черин дугайында медээ;

14) керээде ат салган төлээнин фамилиязы, ады, адазының ады, эрге-дужалы;

15) талаларның холунуң үжүү.

12 чүүл. Керээлеринин күштүг болуп

эглээр

1. Керээлерниң сөзүглелин парлап үндүрген турар.

2. Керээниң сөзүглелин парлап үндүрерин ону бадылаарының дугайында Тыва Республиканы хойлузузун албан езузу-биле парлап үндүрери-биле каттай боттандырат. Тыва Республиканың Чазаның Россия Федерациязының субъектилерин-биле чарган керээлерин бадылаарының дугайында Тыва Республиканың хойлу төлөвилелин Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазына Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы саналдап кириер.

3. Керээни бадылаарының дугайында Тыва Республиканың хойлузузун албан езузу-биле парлап үндүрген хүнүнден эгелер керээге күштүг болуп эгелээр.

13 чүүл. Керээлерниң күсселдезин хандыраты.

1. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органы Тыва Республиканың керээлериниң ак сеткилдиг күсселдезиниң магадылалынче угланган бүгү-ле эргежок чугула хемчеглерни хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың керээлеринде негелделерниң күсселдези дээш ниити хыналданы Тыва Республиканың Чазак Даргазы боттандырат. Керээлерниң күсселдези дээш амгы хыналданы Тыва Республиканың Чазак Даргазының төлээлеткен кижилери болгаш Тыва Республиканың Чазаның күссекчи эрге-чагырга органы база оларның албан-дужаалдыг кижилери боттандырат.

14 чүүл. Керээлерге немелделер болгаш өскерилгелер

1. Керээлерге өскерилгелерни болгаш немелделерни эдилге хевирлиг, талаларның удур-дедир чөпшээржилге-биле керээге немелде дугуржулгалар чарган кылдыр кириер.

2. Хөй талалыг керээ чарып тура азы кандыг-бир керээге каттыжарының дугайында шийтирип хүлээп ал тура, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органы керээниң ол азы өске-даа негелделери оларга таарышпазының дугайында тайылбырны кылып болур.

15 чүүл. Керээлерниң тайылбыры

1. Керээлерниң тайылбыры керээ чарып турар талаларның кады шийтирилээр айтырыгларына хамааржыр.

2. Күрүне эрге-чагырга органнарының чарып турар керээлериниң тайылбыры оларның ажыгаланын хамааржып турар тайылбырның эрге-хоойлу актызы-биле долдуртунар.

III ЭГЕ. Керээлерниң ажил-чорудулгазын соксадыры болгаш түр када соксадыры

16 чүүл. Керээлерниң ажил-чорудулгазын соксадырының болгаш түр када соксадырының дугайында саналдар

1. Керээниң ажил-чорудулгазын соксадырының болгаш түр када соксадырының дугайында шийтирип Тыва Республиканың Чазак Даргазы хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың керээ ажил-чорудулгазын соксадырының болгаш түр када соксадырының дугайында саналды Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазынче чугаалажып көөрү-биле кириер, ооң күсселдези дээш харысалганы, бир эвес өске керээ чардынмаан болза, Россия Федерациязының хоойлужудулгазына болгаш керээниң дүрүмнеринге дүүштүр Тыва Республиканың күссекчи эрге-чагырга органы алыр.

3. Керээниң ажил-чорудулгазын соксадырының болгаш түр када соксадырының дугайында Тыва Республиканың Чазак Даргазының хүлээп алган шийтирин, керээниң күш кирип эгелээни-биле демей, парлап үндүрер.

17 чүүл. Тыва Республиканың керээлер ажил-чорудулгазын соксадырының чылдагааны Тыва Республиканың керээ ажил-чорудулгазын соксадырының чылдагаанына:

1) керээниң хуусаазының төнгени;

2) талаларның боттарына хүлээнип алган хүлээлгелерин долу хемчээл-биле күссеткени (вариантызы).

3) керээниң тодаргай негелделериниң дүшкени;

4) талаларның удур-дедир чөпшээржилге;

5) чаа чарган керээ-биле солугуру;

6) бир эвес дамчыдар эрге чок болза, эрге-хоойлу таарыштыр объектиниң азы керээ харылзааларының субъектинин чидери;

7) керээниң дүрүмүне чөрүлдешкек болуп турар федералдыг хоойлуну хүлээп алыры;

8) судтуң шийтири-биле керээни күш чок деп хүлээп көөрү.

18 чүүл. Керээлерни соксадырының чылдагааны

Бир эвес керээде өске чүүлдер көрдүмөй турар болза, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының чарган керээниң соксадыры, керээни моон-даа сонгаар күсседири-биле янзы-бүрү хүлээлгелерден оларны хостап турар болгаш ооң соксадырына чедир керээниң күсселдезиниң түңнелинде тыптып турар Тыва Республиканың эргелеринге, хүлээлгелеринге болгаш юридиктиг дүрүмнеринге салдар чедирбей турар.

19 чүүл. Керээниң ажил-чорудулгазын түр када соксадырының чылдагааны

а) керээниң дүрүмнери-биле дүүштүр;

б) талаларның чөпшээржилге-биле кайы-даа үеде түр када соксаткан бооп болур.

20 чүүл. Керээниң ажил-чорудулгазын түр када соксадырының уржуктары

1. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органының чарган керээниң ажил-чорудулгазын түр када соксатканы, керээниң ажил-чорудулгазын тургузуу турар киржикчилерге хамаарыштыр оларны негелделерни түр када күсседир хүлээлгелерден хостап турар болгаш өске-даа талалар-биле керээде тургускан эрге-хоойлу хамаарылгаларына салдар чедирбей турар.

2) Тыва Республиканың керээ ажил-чорудулгазын түр када соксаткан турар үеде Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органы керээниң ажил-чорудулгазын каттап тургузарына шаптыктап болур салдардан дадалга болур.

21 чүүл. Керээ күсселдези-биле холбашкан маргылдааны шийтирилээр

1. Керээлерни боттандырып турар үеде тыптып келген маргылдааларны болгаш чөрүлдээлерни чөпшээржилге чуруму-биле шийтирилээр.

2. Россия Федерациязының Конституциязына, "Россия Федерациязының Конституция судунуң дугайында" 1994 чылдың июль 21-де № 1 – ФКЗ Федералдыг конституция хоойлузуна дүүштүр, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органы күрүне эрге-чагырга органы федералдыг органының болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының аразында теманы чорударының болгаш бүрүн эргелерни кызыгаарлаарының дугайында конститушчу эрге-хоойлу шийтирип турар керээни ажыглаарының талазы-биле Россия Федерациязының Конституция судунче айтырыгы кирип болур.

3. Административтиг-эрге-хоойлу болгаш хамааты эрге-хоойлу шынары көргүскен керээлерни ажыглаарының талазы-биле маргылдааны шийтирилээр Россия Федерациязының негелде дүрүмнерин хемчээлинге, керээлерниң боттарының дүрүмнеринге, негелдениң чорудулга болгаш арбитраж-чорудулга хоойлужудулгазына дүүштүр боттандырат.

22 чүүл. Кадагалакчы

1. Кадагалакчының ажил-чорудулгазын Тыва Республиканың Чазак Даргазының берген даалгазы-биле керээлер хевириниң талазы-биле күссекчи эрге-чагырга органы төлээлекчи органы боттандырат.

2. Кадагалакчы Тыва Республиканың Чазак Даргазының доктааткан чурум езуугаар Тыва Республиканың керээлер болгаш дугуржулгалар дандызын кылыр.

IV ЭГЕ. Чурттар аразының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалары боттандырының дугайында Тыва Республиканың дугуржулгалары

23 чүүл. Чурттар аразының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалары боттандырының дугайында Тыва Республиканың дугуржулгалары чарарының дугайында санал

1. Чурттар аразының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалары боттандырының дугайында (моон сонгаар – дугуржулга дээр) Тыва Республиканың дугуржулгалары чарарының дугайында саналды Тыва Республиканың Чазак регионнар аразының, чурттар аразының болгаш даштыкы экономиктиг ажил-чорудулгазы дээш дүүштүрүлге болгаш контроль талазы-биле Тыва Республиканың күссекчи эрге-чагырга органы төлээлеткен органы азы регионнар аразының, чурттар аразының болгаш даштыкы экономиктиг ажил-чорудулга дээш дүүштүрүлге болгаш контроль талазы-биле Тыва Республиканың күссекчи эрге-чагырга органы төлээлеткен органы-биле кады (моон сонгаар Тыва Республиканың күссекчи эрге-чагырга органы төлээлекчи органы дээр) азы оларның чөпшээрели-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органы өске-даа күссекчи органы Тыва Республиканың Чазак Даргазынче кириер.

2. Дугуржулга чарарының дугайында санал дугуржулганың төлөвилелин азы ооң түңнелин ажыктыын барымдаалаан кол-кол дүрүмнерин, керээниң төлөвилелин федералдыг хоойлужудулгага, Тыва Республиканың хоойлужудулгазына дүгжүп турарын тодараткан, Россия Федерациязының бүгү делегей керээлерин чүүлүг деп көргөни принциптеринге болгаш хемчээлинге, а ол ышкаш экономиктиг саң-хөө болгаш өске-даа дугуржулгалар чарарының эргежок чугула барымдааларының демдэн көргүскен турар ужурул.

24 чүүл. Дугуржулгаларга ат салыры

Дугуржулгаларга Тыва Республиканың Чазак Даргазы азы ооң даандырганы-биле төлээлеткен кижизи адын салыр.

25 чүүл. Тыва Республиканың күссекчи эрге-чагырга органы-биле дугуржулга төлөвилелин керээзи

1. Элээн каш черлерге кады ажилдажылга кылырының дугайында айтырыг көрдүрген керээлерниң төлөвилелин Тыва Республиканың Чазак Даргазына өөренип көөрү-биле кириериниң мурнунда, ук айтырыгларны шийтирилээр оларның эргезинче кирип турар болганда, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органының күссекчи органы-биле дугу-

рушкан турар ужурул.

2. Керээлерниң төлөвилелин, оларның кандызындан хамаарылга чокка, Тыва Республиканың күссекчи эрге-чагырга органының төлээлекчи органы-биле албан чурумун езуугаар дугурушкан турар.

26 чүүл. Чаңгыс угланышкының кады ажил кылыр даштыкы кижилер-биле чугаалажышкына киржириниң дугайында болгаш керээлер чарарының дугайында Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органы күссекчи органының дыйнадышкыны

1. Чаңгыс угланышкының ажил кылыр даштыкы кижилер-биле чугаалажышкына киржириниң дугайында болгаш керээлер чарарының дугайында шийтирип Тыва Республиканың Чазаның Даргазы хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың күссекчи эрге-чагырга органы төлээлекчи органы Тыва Республиканың Чазаның даалгазы-биле чаңгыс угланышкының кады ажил кылыр кижилер-биле чугаалажышкына киржириниң дугайында болгаш керээлер чарарының дугайында шийтирип хүлээп алган соонда, ооң дугайында 14 хонуктуң дургузунда Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органы чогуур күссекчи органына дыйнадыр.

3. Тыва Республиканың күссекчи эрге-чагырга органы төлээлекчи органы азы күрүне эрге-чагырга органы күрүне эрге-чагырга органы Тыва Республиканың күссекчи эрге-чагырга органы төлээлекчи органы-биле дугурушканының дугайында дугуржулгага ат салырының мурнунда, 30 хонуктан орайтаптайн, Россия Федерациязының Даштыкы херектер яамызына, а чугула херек апарза, Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органы күссекчи органына, чөпшээрел бээр-биле дугуржулганың төлөвилелин көргүзөр.

27 чүүл. Дугуржулгаларны хевир

1. Дугуржулганы бижимел хевире чарар.

2. Дугуржулгага кирер чүүлдер:

а) ады;

б) керээниң кол утказын айтып турар кириилде кээзи;

в) чылы, ат салган чери, талаларның аттары;

г) хоойлу-дүрүм таарыштырар чүүл;

д) ажыглап турар тускай сөстөрү болгаш билишкенин ажадыры;

е) талаларның эргелери болгаш хүлээлгелери;

ж) талаларның харысалгазы;

з) талаларның хүлээлгелерин хандыраарының аргалары болгаш чуруму;

и) дугуржулга ажилын соксадырының болгаш тургузарының барымдаазы;

к) дугуржулга талазы-биле маргылдааны шийтирилээр чуруму;

л) дугуржулганың күштүг болуп кириер негелделери;

м) дугуржулганың ажил-чорудулгазының хуусаазы;

н) дугуржулганың сөзүглелин бүртүкээниң болгаш шыгжаан чериниң дугайында медээ;

о) дугуржулгаларга ат салган төлээлекчилериниң фамилиязы, ады, адазының ады, албан-дужаалы;

п) талаларның холунуң үжүү.

28 чүүл. Дугуржулгаларны күштүг болуп кирери

Дугуржулгаларны бадылаарының дугайында Тыва Республиканың хоойлузузун албан езуу-биле парлап үндүрген хүнүнден эгелээш Тыва Республиканың өмүнээинден чарган дугуржулгалар күштүг болуп кирер.

29 чүүл. Дугуржулгаларны күрүне бүртүкел

Дугуржулгалар, а ол ышкаш оларның өскерилгелери болгаш немелделери Россия Федерациязының Чазаның доктаадып тургускан чурум езуугаар бүртүктетинер.

30 чүүл. Дугуржулгаларны үчүдү болгаш шыгжамыры

Дугуржулгалар (езулуг боду) кадагалакчының үчүдү болгаш шыгжамырына чыдар.

31 чүүл. Дугуржулгаларны ажилын соксадырының азы түр када соксадырының дугайында санал

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазына дугуржулгаларны ажилын соксадырының азы түр када соксадырының дугайында саналды Тыва Республиканың Чазак Даргазының күссекчи эрге-чагырга органы төлээлекчи органы азы Тыва Республиканың күссекчи эрге-чагырга органы төлээлекчи органының чөпшээрели-биле Тыва Республиканың күссекчи эрге-чагырга органы өске-даа органы кирип болур.

2. Дугуржулганың ажилын соксадырының азы түр када соксадырының дугайында санал, дугуржулганың ажилын соксадырының азы түр када соксадырының ажилын барымдаалаан, сөзүглелдин албан езуу-биле шыныдып каан хоолгазын, а ол ышкаш экономиктиг-саң-хөө база дугуржулганың ажил-чорудулгазын соксадыры азы түр када соксадыры түңнээ өске-даа демдектер кириер турар ужурул.

32 чүүл. Дугуржулганың ажил-чорудулгазын соксадыры азы түр када соксадыры

1. Дугуржулганың ажил-чорудулгазын соксадыры дугуржулганың бодунуң негелделери-биле дүүштүр, а ол ышкаш дугуржул-

ганың ажилдаар хуусаазы, дугуржулга талазы-биле хүлээлгелерниң күсселдези, чаа дугуржулгаларны чарарының хуусаазы төнгөндө, киржикчилерниң кайы-бирээниң дугуржулгага айыттыг негелделерге хамаарыштыр хажыдышкын кылган таварылгада боттандырат.

2. Дугуржулганың ажил-чорудулгазын соксадыры азы түр када тургузары даразында таварылгаларда боттанып болур:

1) бир эвес Россия Федерациязы чурттар аразының керээинде атты салган, а дугуржулга ол керээниң негелделери-биле чөрүшкөк болза;

2) бир эвес Россия Федерациязының Президентизи азы күрүне эрге-чагырга органы федералдыг органы шийтирилээр эргелиг органы шийтиринге үндезилеп, дугуржулганың ажил-чорудулгазы ооң девискээринде непереп турар күрүнеге хамаарыштыр санкция чорударының дугайында нормативтиг акт хүлээп алган болза;

3) бир эвес политиктиг байдал азы дайын хөдөлүшкенин чидигленгенин хараазы-биле Россия Федерациязының хамаатыларының айыыл чок чорунуң магадылалы чок болган болза;

4) бир эвес дугуржулга Россия Федерациязының экономиктиг болгаш политиктиг сонуургалдарына федералдыг хоойлужудулга-биле чөрүштүр кирген болза;

5) федералдыг хоойлужудулгада көрдүнген өске-даа таварылгаларда.

3. Дугуржулганың ажил-чорудулгазын түр када соксадыры дугуржулганы түр када соксаткан үениң дургузунда ооң күсседир хүлээлгелеринде Тыва Республиканы хостап турар.

4. Дугуржулганы соксадырының азы түр када соксадырының дугайында шийтирип Тыва Республиканың Чазак Даргазы хүлээп алыр.

5. Тыва Республиканың Чазак Даргазының дугуржулганың ажилын соксадырының азы түр када соксадырының дугайында хүлээп алган шийтирин, дугуржулганың күштүг болуп киргени ышкаш, ыңдыг чурум-биле парлап үндүрер.

33 чүүл. Дугуржулгаларны парлап үндүрери

1. Тыва Республиканың өмүнээинден чардыган дугуржулгаларны сөзүглелин парлап үндүрер ужурул.

2. Тыва Республиканың өмүнээинден чардыган дугуржулганың сөзүглелин парлап үндүрерин Тыва Республиканың ону бадылаанының дугайында хоойлузузун албан езуу-биле парлап үндүргени-биле каттай хары угда боттандырат. Тыва Республиканың Чазаның даштыкы федеративтиг күрүнелер, административтиг-девискээр тургузулганың даштыкы күрүнелерниң субъектилери-биле чарган дугуржулгалары бадылаарының дугайында Тыва Республиканың хоойлу төлөвилелин Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазына Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы саналдап кириер.

34 чүүл. Дугуржулгаларны күсседир

1. Дугуржулга бодунуң негелделери-биле, федералдыг хоойлужудулгага база Тыва Республиканың хоойлузузунга дүүштүр күссетинер ужурул.

1. Дугуржулга ооң күштүг болуп кирген хүнүнден эгелеп күссетинер.

35 чүүл. Дугуржулгаларны күсселдези дээш күсселдени болгаш хайгааралды магадылаары

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазы база Тыва Республиканың Чазак Даргазы Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органы өске-даа күссекчи органы дугуржулгаларга хамаарышкан айтырыглар оларның эргезинде кирип турар болза, дугуржулгаларны күсселдезин хандыраарына угланган хемчеглерни хүлээп алыр.

2. Күссекчи эрге-чагырга органы төлээлекчи органының болгаш дугуржулга күсселдезиниң талазы-биле өске-даа эрге-дужаалдыг кижилерниң ажил-чорудулгазының аайлаштырылганы Тыва Республиканың күссекчи эрге-чагырга органы төлээлекчи органы боттандырат.

3. Тыва Республиканың күссекчи эрге-чагырга органы төлээлекчи органы чыл санында дугуржулгаларны күсселдези канчаар чоруп турарының дугайында отчетту белеткеп турар.

5 ЭГЕ. Россия Федерациязындан дашкаар Тыва Республиканың Төлээ чери база даштыкы күрүнелерде болгаш чурттар аразының организациларында Тыва Республиканың төлээлери, даштыкы федеративтиг күрүнелерниң, Тыва Республиканың девискээринде турар даштыкы күрүнелерниң административ-девискээрлиг тургузулганың субъектилериң Төлээ чери

36 чүүл. Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың Төлээ чери

1. Россия Федерациязының Конституциязында, федералдыг хоойлужудулгада, Тыва Республиканың хоойлужудулгазында бердинген эргелериниң иштинге, Тыва Республиканың дугуржулгалары боттандырат сорулга-биле, Россия Федерациязының Даштыкы херектер яамызының чөпшээржилге-биле Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар боттарының төлээ черин ажыдып ал болур

эргелиг.

2. Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ черин аждарын, федеративтик даштыкы күрүнелер субъективизинин төлээлеткен чогуур органы-биле, келген күрүненин хоойлулары-биле даштыкы күрүнелерниң административ-девискээрлиг тургузулганын болгаш Тыва Республиканың аразында дугуржулга үндезининге боттандырып болур.

3. Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ чериниң ажил-чорудулгазын, бир эвес Россия Федерациязының чурттар аразының керээзинде өске чүүлдер доктааттынмаан болза, федералдык хоойлужудулганын, Тыва Республиканың хоойлужудулгазын, а ол ышкаш төлээ чери ажыдып турар даштыкы күрүнелерниң хоойлужудулгазының негелделерин сагыышаан, боттандыраар.

4. Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ чери Тыва Республиканың Чазак Даргазының бадылаан дүрүмүнге (уставынга) үндезилеп ажалдаар, ол Тыва Республиканың сонургалдарын кириер болгаш ооң камгалалын боттандыраар.

5. Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ чери дипломаттыг төлээ чериниң эрге-байдалын ээлеин турар болганда, оларга консул азы дипломаттыг ажил-чорудулга хүлээндирип болбас. Айткан төлээ чериниң ажилдакчылары дипломаттыг болгаш халдавырлыг аарыгларга удур чигелдени ажыглавайн турар.

6. Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ чери, девискээринде төлээ черин таарыштыр тургускан күрүнге, дипломаттыг болгаш Россия Федерациязының өске-даа төлээ черлери-биле демниг хөделишикни кылып турар.

37 чүүл. Чурттар аразының организацияларының ажил-чорудулгазынга киржири

1. Россия Республиканың хоойлужудулгазында доктааттыг эргелериниң иштинге Федерациязының Конституциясында, федералдык хоойлужудулгада, Тыва, албан-биле ол сорулгага тургустунган органның деңгелинге Тыва Республика чурттар аразының организацияларының ажил-чорудулгазынга киржир эргелиг.

2. Россия Федерациязының Даштыкы херектер ямызының чөпшээрели-биле Тыва Республика бодунуң төлээлерин чурттар аразының организацияларының чорудар эргелиг.

38 чүүл. Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ черин аждарының дугайында, даштыкы күрүнелерге болгаш чурттар аразының организацияларынга Тыва Республиканың төлээлерин тургузарының дугайында шиитпир

1. Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ черин аждарының дугайында, даштыкы күрүнелерге болгаш чурттар аразының организацияларынга Тыва Республиканың төлээлерин тургузарының дугайында шиитпирни (дараазында Тыва Республиканың төлээ дээр) Тыва Республиканың Чазанын, Тыва Республиканың күсекчи эрге-чагырганының төлээлекчи органынын, Тыва Республиканың күсекчи эрге-чагырганының төлээлекчи органының чөпшээрелгези-биле өске-даа Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырганының күсекчи органынын сүмезинин үндезининге Тыва Республиканың Чазак Даргазы хүлээп алыр (моон соңгаар рекомендация дээр).

2. Рекомендация Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ черин тургузарының ажыктын барымдаалаан экономиктиг саң-хөө үндезилелин болгаш ол төлээ чериниң ажил-чорудулгазының үре-түннелиниң баш бурунгаар медээзин кириген турар ажурлуг.

3. Тыва Республиканың Чазак Даргазының берген даалгазы-биле Тыва Республиканың күсекчи эрге-чагырганының төлээлекчи органы 30 хонуктуң дургузунда рекомендацияга харыны бээр.

39 чүүл. Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ черин аждарын болгаш тургузарын күсекчи эрге-чагырганың федералдык органны-биле дугуржуру

Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ черин аждарының болгаш тургузарының дугайында шиитпирни Россия Федерациязының Даштыкы херектер ямызынче чөпшээрээри-биле ыңдыг шиитпирни хүлээп алган хүнден эгелеп, 10 хонуктан орайтаптайн чорудар.

40 чүүл. Тыва Республиканың төлээзин албан-дужаалга томуйлаары болгаш албан-дужаалында хостаары

1. Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ черин Россия Федерациязының хамаатызы баштаар.

2. Тыва Республиканың төлээзин албан-дужаалга томуйлаарын болгаш ооң эрге-байдалын тодарадырын Тыва Республиканың күсекчи эрге-чагырганының төлээлекчи

органының удуртукчузунуң киригени-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазы боттандыраар.

3. Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээзи болгаш Тыва Республиканың төлээ чериниң ажилдакчылары, бараан болур кижилерден аңгыда Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчылары болур болгаш Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыларының дугайында хоойлужудулгазында доктааттыганын эзугаар бүгү-ле эргелерлиг болгаш хүлээлгелерлиг болур.

4. Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ чериниң аппарат ажилдакчыларының, ооң иштинде бараан болур кижилерниң санын, бир эвес дугуржулгада өске чүүлдер көрдүмзүн болза, Тыва Республиканың Чазаның чарлыгында доктааттыгачурун эзугаар бадылаар.

41 чүүл. Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ черин томуйлаары

Келген күрүненин хоойлужудулгазында чурттар аразының эргезиниң хемчээли-биле доктааткан таварылгаларда болгаш чурум-биле Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ черин томуйлаар ажурлуг.

42 чүүл. Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ черин, Тыва Республиканың төлээлерин тургузары

Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ черин, Тыва Республиканың төлээлерин тургузарын Тыва Республиканың бюджетиниң акша-хөрөңжинден боттандыраар.

43 чүүл. Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ чериниң, Тыва Республиканың төлээлериниң кол-кол сорулгалары

Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ чери, Тыва Республиканың төлээлери дараазында кол-кол сорулгалары күседип турар:

1) Тыва Республиканың бодунуң баш билер эргелериниң иштинге сонургалдарын илередир;

2) садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг, экологтуг, гуманитарлыг, культурулг болгаш өске-даа адырларга чаңгыс угланышкынын кады ажил кылыр даштыкы кижилер-биле Тыва Республиканың аразында харылзаазын хөгжүдеринге дузалажыр;

3) келген күрүнези-биле Тыва Республиканың керээ-дугуржулгаларын боттандыраарыга дузалажыр;

4) төлээ черин аждарының болгаш төлээ чериниң дугайында дүрүмүн (уставтын) дугайында ийи таланың быжыглаттыг керээ-дугуржулгазының өске-даа сорулгаларын боттандыраар.

44 чүүл. Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ чериниң, Тыва Республиканың төлээлериниң бүрүн эргелери

Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ чери, Тыва Республиканың төлээлери боттарының кол-кол сорулгаларына дүүштүр:

1) кады ажалдажылга кылыр даштыкы кижилер-биле керээ чарарының, күседириниң, керээниң ажил-чорудулгазын соксадырының азы түр када соксадырының дугайында санал кириеринге, дугуржулганың төлөвилелдин белеткээринге киржир;

2) Тыва Республиканың күрүне төлээлериниң бараалгап кээринге белеткенир болгаш ону хүлээп эрттирер ажалдарны чорударына киржир;

3) Тыва Республиканың экономиктиг, культурулг болгаш амыдыралчы сагыш-сеткил айттырыларының дугайында медээлерни тарадырына дузалаар;

4) Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга болгаш төлээ чериниң дугайында дүрүмге (уставка) дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандыраар.

45 чүүл. Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ чериниң ажил-чорудулгазын соксадыры Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ чериниң ажил-чорудулгазын соксадыры:

1) төлээ чериниң үндезилеттинип тургустунган дугуржулганының ажилын соксаткан таварылгада;

2) төлээ чериниң бүрүн эргелериниң хуусаазы төнгенде;

3) төлээ чериниң ажил-чорудулгазын чөпшээрэн дугуржулганың негелделерин хажыткан таварылгада;

4) Тыва Республиканың Чазак Даргазының төлээ чериниң ажил-чорудулгазын моон соңгаар боттандыраары ажык чок деп көргөн таварылгада;

5) төлээ чериниң турган күрүненин хоойлужудулгазы-биле доктааттыганын өске-даа үндезинерге барымдаалап боттандыраар.

46 чүүл. Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ чериниң, Тыва Республиканың төлээлериниң ажил-чорудулгазы дээш хыналда

Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар Тыва Республиканың төлээ чериниң болгаш Тыва Республиканың төлээлериниң ажил-чорудулгазы дээш хыналданы турган күрүнениң Россия Федерациязының элчин чери болгаш Тыва Республиканың күсекчи эрге-чагырганының төлээлекчи органы боттандыраар.

47 чүүл. Федеративтик даштыкы күрүнелер субъективизиниң, даштыкы күрүнелерниң административ-девискээрлиг тургузулганының төлээ черин Тыва Республиканың девискээринге ажыдары

1. Федеративтик даштыкы күрүнелер субъективизиниң, даштыкы күрүнелерниң административ-девискээрлиг тургузулганының төлээ черин Тыва Республиканың девискээринге федеративтик даштыкы күрүнелер субъективизиниң төлээлеткен органынын азы даштыкы күрүнелерниң административ-девискээрлиг тургузулганының төлээлеткен органынын болгаш Тыва Республиканың аразында дугуржулгаларга үндезилеп ажыдар.

2. Федеративтик даштыкы күрүнелер субъективизиниң, даштыкы күрүнелерниң административ-девискээрлиг тургузулганының төлээ черин Тыва Республиканың девискээринге ажыдарының чөпшээрелин Россия Федерациязының Даштыкы херектер ямызының чөпшээрели-биле Тыва Республиканың Чазак бээр.

3. Федеративтик даштыкы күрүнелер субъективизиниң, даштыкы күрүнелерниң административ-девискээрлиг тургузулганының төлээ черин Тыва Республиканың девискээринге ажыдар кылдыр чөпшээрели бээриниң чурумун Тыва Республиканың Чазак Даргазы доктадыр.

БЭГЕ. Тыва Республиканың Улуг Хуралының регионнар аразының болгаш чурттар аразының парламентииниң кады ажалдажылгазы

48 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралының регионнар аразының болгаш регионалдык кады ажалдажылгазы Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы болгаш Хоойлужудулга палатазы (моон соңгаар Улуг Хуралдың палаталары дээр) Россия Федерациязының субъективизиниң күрүне эрге-чагырганының хоойлужудулга (төлээлекчи) органны-биле, Россия Федерациязының Федералдык Хуралының Федерация Чөвүлели база Күрүне Думазы-биле парламенти аразының харылзаазын болгаш кады ажалдажылгазын боттандыраар, регионнар аразының болгаш регионалдык парламент организацияларының база каттыжышкынарны ажалына киржип турар.

49 чүүл. Улуг Хурал палаталарының чурттар аразында кады ажалдажылгазы

Улуг Хуралдың палаталары федералдык хоойлулар-биле, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың чурттар аразының керээлери-биле (дугуржулгалар-биле) дүүштүр федеративтик даштыкы күрүнелер субъективизиниң, даштыкы күрүнелерниң административ-девискээрлиг тургузулганы-биле делегейин парламентилер аразының харылзаазын боттандыраарының дугайында дугуржулгалары чарар эргелиг.

50 чүүл. Улуг Хуралдың палаталар даргаларының бүрүн эргелери

Улуг Хуралдың палаталар даргалары Россия Федерациязының субъективизиниң парламенти-биле, Россия Федерациязының Федералдык Хуралының Федерация Чөвүлелиниң болгаш Күрүне Думазының, чурттар аразының болгаш өске-даа парламент организацияларына удур-дедир хамааржылгаларының дугайында Улуг Хуралдың чогуур палаталарынын кириер, ыччан олар Улуг Хуралдың чогуур палаталарының өмүнээзинден керээлерге, дугуржулгаларга атты салыр болгаш боттары азы өске албан-дужаалдыг кижилерни төлээлевишаан, чугаалажышкынарны кылыр эргелиг.

7ЭГЕ. Түннел чүүлдер

51 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг болуп кирери

1. Бо Хоойлу ону албан эзуу-биле парлап үндүргөн хүнүнден эгелеп күштүг болур.

2. Бо Хоойлунуң күштүг болуп киреринге чедир Тыва Республиканың чардынган керээлери болгаш дугуржулгалары, бир эвес кайы-даа талалар керээлерге өскерилгелер кириери эргежок чугула деп санал кири бербес болза, ол күштүг болуп артар. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнының бо Хоойлуга чөрүшкө эрге-хоойлу актыларын үш ай хуусаанын иштинде анаа дүүштүр эдип кириер.

3. Бо Хоойлунуң күштүг болуп кирген хүнүнден эгелээш, 1999 чылдын июнь 30-де хүлээп алган "Тыва Республиканың керээлериниң дугайында" № 258 Тыва Республиканың Хоойлузун күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, № 846 УХ-1,
2005 чылдын март 31.

Кезип эмнээр салбырда

ШВЕЙЦАРИЯНЫҢ САҢ-ХӨӨ ДЕТКИМЧЕЗИ-БИЛЕ ЧААРТТЫНАР

Республиканың Кызыл хоорайда №1 эмнелгези Гонер аттыг швейцар ачы-дуза чедирилгезиниң фондузундан кезип эмнээр болгаш реанимация салбырларын чаартырынга 15000 евро түңнүг грантыны алган.

Тываның эмчилери республиканың №1 эмнелгезинге кезип эмнээшкнге кислородту ажыглаарының дугайында төлевилелди кылгаш, 2004 чылдың ноябрь айда конурска киржириниң чагыын кириген турган. Төлевилел фондуң деткимчезин алган соонда, 2005 чылдың дургузунда Новосибирск хоорайның фирмазы чаа дериг-херекселдин хандырылганын болгаш монтаж ажалдарын кылырын хүлээнип алган. Кады ажалдажылга болгаш хөгжүлдө талазы-биле Швейцар агентилелдин ажалдакчызы Рольф Штройли бо ажилдың куратору болган. Ол моон мурунда Швейцарияның ОБЯ талазы-биле ачы-дуза чедирилгезиниң төлевилелиниң айттырын шиитпирлээри-биле Тывага каш удаа кээп чораан.

Кады ажалдажылга болгаш хөгжүлдө талазы-биле агентилел –Онза байдалдар ямызы-биле демей, Швейцарияның даштыкы херектер ямызының составында кирип турар структура. Ол чурттан дашкаар хенертен бооп турар берге байдалдарга ачы-дузаны чедирип турар. Агентилелдин удуртукчузу дээрги Фуст С.Шойгу-биле хууда журажалгазының үезинде Тывада туберкулез аарының көвүндө турарын чугаалашканының түңнелинде, Швейцар тала ол айттыргыны шиитпирлээр талазы-биле республикага улуг деткимчени көргүскен.

Бистиң корр.

Хоочуннар — аравыста

ИЙИ ДАКПЫР БАЙЫРЛАЛЫ

Шеми хемниң унунда Дөргүн деп күзегге Дугур-оолдарның өг-бүлезинге ол күзүн база бир оол төртүтүнген. Адиези ону чаптааш, Доос-Кара деп адап алганнар. Ам ол бо чылдың күзүндө мугур 80 харлаар. Ол Оржунмаа Тевек-ооловна-биле өг-бүле тудуп чурттаанындан бээр 50 чыл оюн база демделээр. Доос-Кара Дугур-оолович биле Оржунмаа Тевек-ооловна оларның амыдыралында онзагай ийи дакпыр байырлал күзүн болуру ол. Олар — 4 оол, 3 кыстың энерледиге ада-иези.

Доос-Кара Дугур-оолович 1952 чылда Чадаанага механизаторлар курузунга өөренип киргеш, ону 1953 чылда дооскаш, 1975 чылга чедир, барык 23 чыл дургузунда, тракторист-комбайнерлап, чер чарып, комбайн-биле тараа ажаап келген. Шеминиң, Чыраа-Бажының ховуларында ооң баспаан, барбаан чери чок. Абакандан чаа комбайннарны та чечени эккелген кижини бо. Дүжүт элбек болган чамдык чылдарда Баян-Тала база Таңдының карак четпес ховуларынга "хову корабли"-биле экиндирип-даа тургулаан.

Ол ажалдарының соонда Шеминиң "Большевик" колхозтуң хоюн кадарып база үре-түннелдик ажалдап чораан. Бир чылын колхоз баштаар чери Бай-Тайгадан экижиткен уксааның төрүүр өшкүлерин эккелгеш, Доос-Кара Дугур-ооловичиге хүлээдип берген. Ол өшкүнүң 100 бажынга онааштыр 118 анайын бүрүн камгалап ап, хөй дүк алганы дээш колхоз баштаар чери Доос-Кара Дугур-ооловичини халас путевка-биле шаңнаарга, күжүр эр күзүн тайгаже динчеп чоруй баргаш, ынаар барбайн барган таварылгазы база бар. Ол черле хөктүг кижини күш-ажыл стажына кирип санаттырар ажурлуг шаанда МТС-ке трактористеп ажалдаан 8 чылы күш-ажыл дептеринде база демделеттинмезин бооп турар. Ыччангаш ооң бо хүнүнде айда 1849-ла рубльди ап олурары хомуданыч.

Устүнде адааным өгбө-хоочуннарны ийи дакпыр уттундурбас байырлалын таварыштыр аас-кежикти күзеп олур мен.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суур.

ЭНЕРЕЛДИГ СЕТКИЛДИН НОМУ

Номну сценаже чалап салгаш, лама башкылар ыдыктаашкын езулалын чоруткан соонда, номнуң автору Анета Шериг-ооловна Бодур-Ооржак сөс алгаш, номнуң чырыкче парлаттынып үндүреринге дуза чедирген сарыг шажын организацияларынга, номну редакторлаан чогаадкчы бөлүккө, чүдүкчүлөргө, Тываның чонунга, спонсор-деткиччилерге, Тыва Республиканың Чазанга, ооң Даргазы Ш.Д. Ооржакка, Камбы-лама эргелелинге, Культура яамызынга, кожууннар болгаш сумулар чагыргаларының даргаларына, чаагай сеткилдиг кижилерге чедирген оргкомитеттин мурнундан илереткен. «Шивалха Ринпоче болгаш Бойдусады сувурганы» деп ат-биле үндүргени бо номун Чырыткылыг XIV Далай-Лама Башкының 70 харынга тураскаатканы - тыва черниң шажын-чүдүлгезиниң төөгүзүндө онзагай бир болушкун бооп турарынга Анета Шериг-ооловна өөрзөн сеткилин илередип, номун бир дугаарында XIV Далай-Лама башкыга өргээн.

Чырыкче үндүрген номунда Шивалха Ринпоче

Апрель 10-да Улусчу чогаадылга бажыңыга шажын-чүдүлгө темазынга бижиттинген «Шивалха Ринпоче болгаш Бойдусады сувурганы» деп аттыг номнуң чырыкче үнгенинге тураскааткан байырлал езулалы болган, номну аңаа ыдыктаан. Ооң автору — эмчи А.Ш. Бодур-Ооржак. Үндүрүлгени В.Ч. Монгуш, Н.С. Эргеп редакторлаан. 3000 тиражтыг бо номну Новосибирск хоорайда «Сити-пресс» деп типографияга парлаан.

Ыдыктыг мандаланы көрүп турары.

Шивалха Ринпоче Башкы.

башкының удуртулгазы-биле Тывага кээп ажилдаан бөлүк тибет лама башкыларның ажылын болгаш Ыдыктыг Бойдусады сувурганының тудуун канчаар кылып турганын автор калбак номчукчуга чедингир тайылбырлыг кылдыр өңүгү чуруктар каасталганын кирип тургаш, чедимчелиг кылдыр бижээн. Тываның төвүнге төөгүдө артар сувурган бодап, күзеп турганы дег, езулуг чоннуу болган. Сувурган Ринпоче башкының чик холу-биле, чоннуң арыг сүзүү-биле тутунган. Аңаа бүдүн Тывадан чон дузазын көргүзүп киришкен. Сувурганның иштинге шыгжаар эң үнелиг эртинени Бурятиядан, өске үнелиг эртинелерни Будда Бурганның шуткуукаан омур-хевирин Шивалха

ралды сөөлгү чылдарда ап эгелээни — сагыш-сеткиливистиң хей-аъдын көдүрүп турарын чугаалааш, XIV Далай-Ламаның аңаа улуг үлүүн, салдарын онзаалап демдеглээн. Сувурганни тударының эге оруун салган Чырыткылыг Далай-Лама Башкының Тывага база катап моорлап кээрин күзеп, аңаа идегелин ол илереткен.

Анета Шериг-ооловна номун ооң соонда ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка, Тываның Камбы-ламазы Джамбал Лодойга (Апыш-оол Шууракайович Сат) сөннээн.

Ш.Д. Ооржак сөс алгаш, номнуң автору Анета Шериг-ооловнага, ону тургузарына киришкен кижилерге, чүдүкчүлөргө, эртемденнерге, лама-башкыларга болгаш ном байырла-

лынга киржип келген чонга байыр чедиргеш, сарыг шажын тыва черде херин базымнарны кылганын бо ном база бадыткап турар дээрзин демдеглээн. Эде тургузушкун үезинден, ылангыя 90 чылдардан бээр бо хүннерге чедир, ол талазы-биле байдалды Шериг-оол Дизижикович анализтеп тура, Тываның аңгы-аңгы чылдарда сарыг шажын талазы-биле Улуг башкыларысты улуг хүндүткел-биле адаан. Чаңгыс аайлай көөр байдал атеизмге турган. Чырыткылыг XIV Далай-Лама Башкы Тывага кээп, тыва чоннуң шажын-чүдүлгезин оттуруп каанын, ол талазы-биле дуза кадып турарын бедии-биле үнелээн. Шажынны сагыш-сеткилинге, угаан-медерелинге чоок ап турар чүдүкчүлөр көвүдээн, чүдүвесада бол, Ыдыктыг Башкыларның өөредиин дыңнап, сонуургап турар кижилер база бар. Сувурганни тударына нити чоннуң болгаш интеллигенцияның улуг дузазын Ш.Д. Ооржак демдеглээн. Чырыткылыг Далай-Лама башкының 70 харын Бүгү-делегей чергелиг демдеглээр дээрзин үнелевишаан Башкыга чаагай кадыкшылды, улуг күштү күзээн.

Шериг-оол Дизижикович хеймер кызы Анета Шериг-ооловнаның Улуг Башкыларның Өөредиин чонга чедириптер апарганын өөрүп турарын чугаалааш, үш эртинениң бирээзи бооп, чон ортузунга номнуң тараарын күзээн.

Тываның Камбы-ламазы Джамбал Лодой А.Ш. Бодур-Ооржакка ному-биле байыр чедирип тура, «Шивалха Ринпоче болгаш Бойдусады сувурганы» сарыг шажынның республикага улам бодараарына улуг салдарлыг болурун чу-

гаалаан. Байыр чедирешиш-киннериниң аразында видеосюжеттер залда олурганнарның кичээнгейин хаара туду бээр. Тибет лама башкыларның Тываның чурттакчылыг черлеринге чедип, мандалаларны тургузуп, шажын езулалдарын кылып, чер-черлерге чон-биле ужуражылганын ол көргүзүп турар. Сувурган тудуунуң үезинде тырттырып каан чуруктар база дыка солун, үнелиг. Ол төөгү болуп артар.

«Алаң-тос», «Алаш» ансамбльдериниң танцы-самы, ырылары, хөгжүмү, тыва национал оркестрнің көргүзүлгери ном байыр-лалын улам каастап турган.

Аңаа чоруп тура, бөлүк чүдүкчүлөргө ужуражып, оларның-биле ол номнуң дугайын чугаалажы бергеш, аңаа хамаарыштыр оларның дараазында үнелелдерни дыңнадым: «Тываның шажын-чүдүлгезинге аныяк эмчивис Анета Шериг-ооловнаның улуг улуг, ол буяныгы, ыдыктыг ажылды кылды. Бистер ышкаш чүдүкчү бооп, профессионал ажылы-биле шажын-чүдүлгени катый чорудуп, ону тарадып турары дыка солун, кижилерниң угаан-медерелин бедидип, сагыш-сеткил хоозураашкынын болдурбазы дээш чорудуп турар ажылы, чүткүлү-дур, энерелдиг сеткил-дир. Шажын өөредиин непередери белен звес үүле-херек, ону сагыш-сеткилинден ылап бердинген, кызымак кижилер шыдаар, эмчивис оларның бирээзидир».

Чүдүкчүлөргө бо сөстөрүн Анета Шериг-ооловна Бодур-Ооржактың кырган-авазы хоочун Ч.Ч. Бири-Санаа уруунуң уруунга байыр чедирип тура база бадыткады. Анета Шериг-ооловнаның шажын-чүдүлгеге чоок апарганына кырган-авазының салдары, үлегери улуг болган.

«Шажын-чүдүлгениң сайзырал алганын радио, телевизордан дыңнап, көрүп, эмнээшкинниң депшилгелиг апарганын магадап олурар-дыр мен. Эрги шаг-да тывалар чүдүлгелиг чораан болгаш, «сезик-биле аарыыр, сүзүк-биле сегиир» дээр чораан» — деп, кырган чугаалаан. Кырган-ава уруунуң уруун Анета Шериг-ооловнаның чон аразында кызымак ажилдап чорурун, ажил-херээнге чүткүлдүүн, эрес-кежээзин, кижилерге кичээнгейлин мактап тура, чүдүлгө биле эмчи ажылы катый күштүг чепсектир дээрзин демдеглээн.

Барыын-Хемчик кожуун чагырганының даргазы А.М. Маркс-оол чырык көргөн номну үнелеп тура, шажын-чүдүлгениң катап эглип кел-

Номнуң даштыкы хевирин.

Номнуң автору Анета Бодур-Ооржак.

чыдарын бурунгаар депшилге деп санап, мерген угаанныг өгбелерниң бурун чүдүлгезин үнелээн. Чон шажын-чүдүлгезин билер турар ужурулуг, школаларга класстан дашкаар ажилдарга ону кирирер болза эки, шак ынчан чоннуң сонуургалы, сагыш-сеткилин хей-аъды бедик болур дээн күзелин ол илереткен.

Эрзин кожуун чагырганының даргазы А.Ч. Комбу сөс алгаш, Анета Шериг-ооловнага байыр чедиргеш, амгы аныяк салгалдың интеллигент төлээлерниң шажын-чүдүлгени сайзырадыр херекке көскү үлүүн кириштирип турарын үнелээн. Сувурган тудуунга, ооң чурук каасталганына Эрзинден киришкеннерни номда база үнелеп, адап каанын номчаанын чагырыкчы чугаалады.

Эрзин кожуунда сувурганнар тутунган. Кижиниң угаан сайзыралының дөзү — чүдүлгедө, өртемчей биле кижилерни ол тудуштуруп турар дээн билиш-кинни Алдын-кыс Чамзырыновна ханы бодалдар-биле тайылбырлап илереткен.

«Бойдусады сувурганга кээп тейлеп, кижилер оон буяны ап, сагыш-сеткил оожургалын алып, Будда-биле ужуражып чугаалажы. Бойду дээрге энерелдиг, кээргээчел сеткил дээн уткалыг сөс. Бойду сеткил чокта чырыткылыг угаан чедип алдынмас. Эрткен үениң Өндүр башкылары бистиң аравыста дээрзин чүдүкчүлөр чугаалап, чырыкче үнген бо номну номчаан кижилер моон соңгаар сувурганнар тудуунга киржиксээр апар. Сувурганнар ам-даа немей хөй туттунар, номдан кирген орулга дараазында тутунар сувурганга өзек кылдыр салдынар» дээрзин чүдүкчүлөр ном байыр-лалына чугаалап турдулар.

Вера КУУЛАР.
Василий Балчий-оолдуң чуруктары.

Чагаалар аразындан

Катап тургустунган школа

Өвүр кожуунуң Чаалааты сумузун 1939 чылда үндөзилеп тургускаш, 1940 чылда Адыр-Сырага эге школаны ажиткан. Ооң баштайгы эргелекчизи Николай Дембирелович Натпит-оол турган. Оон 1953 чылда Туматтарны барык-ла дөгөрезин тигин-биле Торгалыг, Чаа-Суурже көжүргөн. Ооң чалгылы-биле сумуда эге школа анаа-ла дүжүп калган. Аңаа өөренип турганнарның чамдызы школаны ара каар ужурга таварышкан. Удаваанда Чаалаатыны «Торгалыг» совхозтун салбыры кылып-тарга, Туматтар чуртунче дедир чанып келгеннер. Салбыр төвү Кызыл-Довурак шору сайзырап, садыг-саймаалыг-даа болуп, чон бажы көвүдөп орган. Удаваас школаны катап аждар чыгыы апарган.

Ынчалза-даа «Ынанганының бажын ыт чиген» дээн ышкаш, 1973 чылда Чаалааты девискээриниң бир чартыын Тес-Хем кожуунга чону-биле берипкен. «Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас» деп тыва улустун үлегер домаа өттүр сөглээни дег, 1978 чылда сизген, мал ажылдыг «Ак-Чыраа» деп совхозту тургузар дугайында өөрүшкүлүг медээ келген. Ам-на Чаалааты чону сорук кирип, Амдайгын хөл кыдыынга суурну үндөзилеп тургузуп алган.

Совхоз тургустунгаш, чеди чыл хире ажилдап чорда, эге школаны амгы сандикке ажиткан. Ооң баштайгы үндөзилекчилери Вячеслав Бавыштаевич Монгуш-биле өөнүң ээзи Надежда Александровна Баддыргы болганнар. Ийи кат чаа школаны 1985 чылда ажылгала кииргеш, 8 чыл школаны ажиткан. Ынчалза-даа 1992 чылда ол школа өрттенип калган. Совхоз конторазын хостааш, 1995 чылга чедир өөредилгени уламчылаар арганы берген. Оон шала тутунган интернатты чедир туткаш, бөгүнге чедир ында өөренип турар.

Мындыг берге салым-чолга таваржып чораан школалар ховар-ла боор. Бөгүн школаның материал-техниктиг баазаның дугайында чугаалаар болза, чүгле беш компьютерден башка, каракка илдигер, онзаланыр чүве-даа чок.

Чаалааты эге школазының тургустунганындан бээр бо чылын 65 чыл ою, а Ак-Чыраа ортумак школазының 20 чыл ою болур. Ол юбилейлиг чылдарга хамаарыштыр бо чылдың апарельде ачы-дуза марафону болур. Аңаа кайы-даа школаларга ажилдап чораан башкыларны болгаш өөреникчилерни, оларның төрөлдөргүлдерин ачы-буян көргүзери-биле Ак-Чыраа ортумак школазының коллективи чалап тур.

Байырлан КЫРГЫС,
школада хоочун башкы.

ХАРЫЫСАЛГАЗЫН БЕДИДИП ТУРГАШ...

Тыва Республиканың Чазаа хөй-ниитинин корум-чурумун камгалаарыңа кичээңгейни салып, Чазак хуралдарыңа бо айтырыгыңа доктаамал чугаалажып, ооң байдалыңа анализин кылып, четпестерни эдер хемчеглерни ап турар. Эрткен чылын "Хөй-ниитинин үлегерлиг корум-чурумнуң база кадыкчаагай амыдыралдыг кожуну болгаш сууру дээш" деп республика көрүлдө-конкурузун чарлаан. Орта идепкейлиг киржири-биле кожуннар, сумулар чагыргалары кем-херек үүлгедишкннеринге удур демиселди күштелдирген, корум-чурум үрээр чоруктар элээн кызырылган. Көрүлдө-конкурстун организастыг комитетинин үндүргөн түннелин езугаар алырга, республиканың он ийи сумузу кижинин амытынынга чедер чорукту болдурбаан, хоралыг арага садар "адрестеринин" ажыл-чорудулгазын соксаткан. Оларга Барыын-Хемчиктин Эрги-Барлык, Бижиктиг-Хая, Эрзинин Сарыг-Булуң, Сүт-Хелдүн Кызыл-Тайга, Өвүрүнүн Ак-Чыраа, Кызыл кожунунун Ээрбек, Каа-Хемнин Сизим, Кундустуг, Би-Хемнин Аржаан, Чөөн-Хемчиктин Ийме, Улуг-Хемнин Ийи-Тал, Тес-Хемнин Чыр-галанды сумулары хамааржыр.

Көрүлдө-конкурстун "Үлегерлиг корум-чурумнуң суур" деп номинациязынга

Барыын-Хемчиктин Эрги-Барлык сумузу (даргазы Алдын-кыс Даваалаң, участок шагдаазы Мерген Сарыглар) бирги черни алган. Мында кем-херек үүлгедир чорук 2003 чылга деңээр, 1,5 катап кызырылган, "адрестер" арага сатластаан. Эки тураның улусчу дружиназы доктаамал дежурныйлап турар. Суму чагыргазының коллегиязынга аныктар болгаш назы четпестер аразынга арагалаар, наркотиктиг бүдүмелдер ажыглаар чорук-биле демиселди күштелдирер дугайында доктаалды хүлээп алгаш, ону боттандырып турар. Сумунуң чурттакчы чонунуң амыдыралын экижидер, ажыл чоктарны ажылга тургузар дээш доктаамал ажылдап келген. Дузалал ажыл-агыйлыг өгбүлелериниң саны көвүдээн. 2004 чылда сумунуң чурттакчылары 3322 центнер тараа культураларын, 7004 центнер картофельди ажаап алган.

Конкурса ийги черни Эрзинин Сарыг-Булуң сумузу, үшкүзүн — Кызыл кожунунун Ээрбек сумузу ээлээн, олар боттарының девискээрлеринге корум-чурумну экижидери-биле биче эвес ажылды кылганнар.

Конкурстун "Эң эки участок шагдаазы" деп номинациязынга республиканың 152 участок шагдаалары киржип, ооң негелдерин күүседир дээш онашкан ажылынга

Корум-чурум камгалалында

харыысалгазын бедиткеш, корум-чурум камгалаар херекке биче эвес үлүүн киригенер. Он ийи участок шагдаазы эки түннелдерни чедип алган, оларның иштинден көрүлдө бирги черни Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелинин участок шагдааларының ажылын организастаар килдистин начальниги милицияның капитаны А.П.Шныровка тывыскан. Ооң удуртуп турар шагдаалары 2004 чылда административтиг корум-чурумну үрээни дээш 10082 протоколду тургускан, ооң мурнунда чылдан 65 хуу өскөн. А.Шныров боду хуузуңда чаргы чарар судче 9 херекти кириген, ооң удуртулгазы-биле чажырып арага садып турган 68 кижини илереткен.

Амгы үеде республиканың кожуннар, хоорайлар, сумулар чагыргалары, хоойлудурум камгалаар органнар, ылаңгыя участок шагдаалары кем-херек үүлгедишкннери-биле демиселди күштелдирер дээш ажылдап турарлар. Даарта, апрель 15-те, кем-херек үүлгедишкнни-биле демиселди күштелдирер болгаш хөй-ниитинин корум-чурумун камгалаар талазы-биле айтырыгы чугаалажыр республика чергелиг чөвүлел хурал Кызылга болур. Орта бо ажылдың долу анализин кылыр база моон соңгаар сорулгаларны тодарадыр.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының кадрлар эргелелинин кадрлар четчелээр килдистин улуг инспектору, иштики албанын майору **Урана Дамдыновна ОНДАР** хөй чылдарда ажыл албан-хүлээлгезин ак сеткилди күүседип келген. Шагдаа органнарынга ажылдаар билии шыырак, мергежилдиг кадрларны өөредир, белеткээр, кижизидер дээш кызымак ажылдап, бо херекке төлөптиг үлүүн кирип турар.

Тускай мергежилдер чедип алыксаарларга

"Тывасвязьинформ" ажык акционер ниитилели Новосибирск хоорайда харылзааның колледжинге 2005 чылда 11 класстың баазазынга абитуриентилер хүлээп алырын чарлап тур, аңаа дараазында мергежилдерни чедип алыр:

- 2004 — "Харылзааның четкилери болгаш коммуникациялар системалары"
- 2202 — "Информацияны болбаазырадырының болгаш эргелеп-башкарылганың автоматчылтыг системалары"
- 2009 — "Харылзааның чепсектерин ажыглаары"
- 2005 — "Хөй каналдарлыг телекоммуникациялар системалары"

- 2006 — "Радио-харылзаа, радио-дамчыдылга болгаш телевидение"
- 2014 — "Техниктиг хандырылга болгаш радиоэлектроннуг техниканың септелгеши".

Келир чери: "Тывасвязьинформ" ААН, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53, ийги катт, кадрлар килдизи, тел: 1-12-33.

"ТА"-ның шаңналы дээш

АНЫЯКТАР, ЧЕ-ВЕ, ЧАРЖЫЛЬЦАР!

Ага-чурттун Улуг дайынынга Тишелгениң 60 чыл оюнга туракааткан

"Тываның аныяктары" солуннуң шаңналы дээш

чадаг чарыш маргылдаазы 2005 чылдың май 8-те

Прат шөлүңге болуп эртер.

Маргылдааның организакчылары

"Тываның аныяктары" солуннуң редакциязы, Кызылдың мэриязының Аныяктар комитеди, ТР-ниң Күш-культура, спорт агентилели, чиик атлетика спортунуң тус байырлал-мөөрейин тускай шилип бадылаан судья коллегиязы башкарып эрттирер.

Маргылдааның эртер чуруму

Чиик атлетика эстафетазы Кызыл хоорайның кудумчуларынга эртер. Аңаа школачылар, сургуулдар, ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринин студентилеринден аңгыда, күш-ажылчы коллективтеринин, бүдүрүлгелеринин төлээлери киржип болур. Бир команда 10 кижигүннүг болур, командаларның санын кызыгаарлавын турар.

1-ги бөлүк — школа, лицей, гимназияларның өөреникчилеринин командалары киржир.

2-ги бөлүк — ортумак өөредилге черлеринин командалары (училище, техникумнар).

3-кү бөлүк — "Динамо", ТКУ, шериг кезээ дээш, эң шыырак спортчу командалар.

4-кү бөлүк — бүдүрүлге, организация, албан черлеринин командаларындан тургустунар.

Тишлекчилерни илередир чуруму

1, 2, 3, 4-кү бөлүк бүрүзүнүн эң дээр көргүзүлгү болган эр болгаш херээжен спортчуларның командалары тус-тузунда шаңнадыр. Тишлекчилерге болгаш шаңналдыг черни алган призерларга дипломнар, акша шаңналы, өртектиг белектерни тыпсыр. Оон аңгыда деткичилер судья коллегиязы-биле дугурушканы езугаар ынак спортчуларынга тускай шаңналдарны тыпсып болур.

Маргылдааның сорулгазы

Күш-культура болгаш спорттун чиик атлетика хевирин сайзырадыр; аныяктар ортузунга кадык, чараш амыдыралды суртаалдаары; чоннук кадыкшылын быжыглаарынга спорттун ачыдузаны агитастаары; чадаг чарыш спортунун тергиннерин илередип деткири болур.

Аныяктар солунунуң шаңналы дээш мөөрейге киржир күзүлдиг командаларны **май 8-те 10 шакта** Улуг Хурал бажынының чоогунга чыгып келирин дыңнаттывыс. **10 шак 15 минута турда** киржикчилеринин парад-чыскаалы болур. Маргылдаа 11 шакта эгелээр. Парадка киришпээн командаларны маргылдааже кирибес.

Оргкомитет.

ДЫҢНАДЫЫШКЫН

Тыва Республиканың аңныыр курлавырларын камгалаар, контролдаар болгаш таарыштырар эргелелиниң дыңнадыры болза **2005 чылдың апрель 5-те №282 Россияның көдээ ажыл-агый талазы-биле федералдыг агентилелиниң доктаалыга үндөзилээш, РФ-тиң күштүг болуп турар хоойлужудулгазының чурумунга дүүштүр ТР-ниң Аңныыр эргелели дүжүп турар.**

Кредиторлар болгаш дебиторлар бо чарлал үнгениниң соонда ийи ай хуусааның иштинде хомудалын кирип болур.

САДЫЫВЫСЧЕ

чалап тур бис

Дараазында чүүлдерни садып турар бис: чигир — 865 рубль, бирги сорттун далганы — 330 рубль, чарба — 40 рубль, крупалар: борбак рис — 16 рубль 50, рис — 15 рубль, соктаан чиңге-тараа — 8 рубль, гречка — 15 рубль, перловка, сүт, сула, геркулес, алтай макароннар, растительное масло, сливочное масло, тушенка, кондитер кылыгылары дээн ышкаш өске-даа барааннар бистиң садывыста бар. Садып алыкчыларны манап тур бис.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС:

Кызыл хоорай, Загородный переулок, 19 а, "Эхнотон" бааза, №3 склад (Хүрээ чоогунда), тел: 5-38-40.

Өвүр кожун, Сарыг-Хөл суму чагыргалары, кожун чагыргазының өөредилге килдизи, көдээ ажыл-агый эргелели күш-ажылдың хоочуну, улус өөредилгезинин тергинни, Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы

Дадар-оол Байырович

БААЗАННЫҢ

элекке мөчээни-биле ооң өг-бүлезинге, уругларынга, төрелдеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Өвүр кожун чагыргазы, өөредилге килдизи, эртем болгаш өөредилге ажылдакчыларының профэвилелиниң кожун комитеди улус өөредилгезинин тергинни болгаш хоочуну башкы

Дадар-оол Байырович

БААЗАННЫҢ

аар арааш мөчээни-биле өг-бүлезинге, уругларынга, чоок төрелдеринге, эш-өөрүңге ханы кажыыдалды илередип тур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9499. Чагыр 39.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б О А О Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортааки Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткэн. Херечилдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харыылаар.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.